

САРАЈЕВО: ОД СВОГ ПОСТАНКА ДО ДАНАС, 1894.

Мита Живковић

* * *

SARAJEVO: OD SVOG POSTANKA DO DANAS, 1894.

Mita Živković

ПОГЛЕД НА САРАЈЕВО С ТВРЂАВЕ.

САРАЈЕВО

ОД СВОГ ПОСТАНКА ДО ДАНАС

инв.бр.
501

НАПИСАО

МИТА ЖИВКОВИЋ

ДИРЕКТОР У ГИМНАСИЈИ

ПОЖАРЕВАЦ, 1894

ШТАМПАНО

КЊИЖАРА МИТЕ СТАЈИЋА
БЕОГРАД ♦ BELGRADE
LIBRAIRIE MITA STAITCH

Lib. Sp. 501

ДВЕ ТРИ У НАПРЕД

У новије време нешто мачем а поглавито пером отпочета је у Јевропи „борба народности“ с тим смером, да се по језику и обичајима сродне народности, које је грабљивоет моћних држава поцелала, сједине у једну целину, у колико је то према географскоме положају могућно. То нам потврђују новији догађаји у Италији и Немачкој, то нам предсказује народносна борба у Аустро-Угарској и Турској.

Мучно ће се наћи још који народ у Јевропи, што је на толике државе раскомадан као српски народ. Срба има у Србији, у Црној Гори, у Турској, Бугарској и Аустро-Угарској. „Српско питање“ искочиће на површину у најкраћем времену, те ће довести у питање склоп свих држава, у којима има Срба.

Свакоме је Србину света дужност, да се упозна са крајевима, у којима Срби живе, те да онда, кад српско питање буде на дневном реду, у пуној свести послужи праведном расправљању тога питања; томе смеру хоће да послужи и ова књига.

Изабрао сам Сарајево, да с њиме упознам наш народ, јер сам се уверио, да ми Срби боље познајемо немачки Беч, француски Париз и руски Петроград, но српско Сарајево.

Професоровао сам годину дана у Сарајеву (1880—1881. шк. г.) и много сам што шта сам видео и побе-

лежио; много што шта написао сам из разних књига, које говоре о Сарајеву.

Те су књиге:

J. Aeböth: Bosnien und die Herzegowina. Wien 1868.

V. Claić: Bosna I. Zagreb 1878.

Ст. Новаковић: Последњи Бранковићи. Н. Сад 1886.

E. Laveleye: Die Balkanländer. Leipzig 1888.

Th. Vilovsky: Die Serben. Wien 1884.

Гласник београдског музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево 1889, 1890, 1891.

Гласник Српског Ученог Друштва. Београд (разне књиге).

Rad Jugoslavenske akademije. Zagreb (разне књиге).

Ст. Новаковић — Хаџи Калма: О балканском полуострву (XVIII. Спомена Срп. Јр. Амад.). Београд 1892.

Босанска Вила (разне године и равни чланци).

Требевић (календар).

Dr. Otto Blau: Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Berlin 1877.

Adolf Strausz: Bosnien. Wien 1882.

У „Браћству“ Друштва Св. Саве за 1890. г. штампано сам чланак „Сарајево“; то беше написано у кратко и непотпуно; овде је проширено и исправљено тако, да ће и историк и научар наћи добро дошних података.

5. децембра 1893. г.

у Пожаревцу.

ДИРЕКТОР ГИМНАСИЈСКИ,

МИТА ЖИВКОВИЋ.

I.

ИСТОРИЈА И ГЕОГРАФИЈА

ПОСТАНАК. — ИМЕ. — Тврђаве. — РАЗВИТАК. — НЕСРЕЋЕ. — ИЗВОРИ БОГАСТВУ САРАЈЕВА. — ТРГОВИНА. — УВОЗ И ИЗВОЗ. — ЗАБАТИ. — ПОЛОЖАЈ. — МИЉАЦКА. — ВЕМ-БАША. — КЛИМА.

→*←

На Босну су ударили Турци и неке крајеве освојили 1440. г. а покорио ју је потпуно победоносни освојач Цариграда Мехмед II 1463. год., опседнувши у тврђави Кључу последњег босанског краља Стевана Томашевића, који се султану на веру предао са своја два милијуна дуката под погодбом, да му се живот поштеди. Но султан, према тумачењу шеик-улеме: „реч, задана ђауру, не мора се држати“, даде Стевана погубити.

За долазак Турака у Босну, везан је постанак мухамедовском Сарајеву.

Пре доласка Турака сведоче несумњиви трагови, што су копањем око Сарајева пронађени, да је на томе месту било људи, који су онде у својим примитивним становима живели. Доцније она велика сеоба народа затрла је видније трагове старинскоме седишту људскоме на томе месту, где су наизменце живели Илири, Готи, Авари и Срби; тек завојевачи целог света, Римљани, који Босну освојише од 167. до 80. г. пре Христа,

оставише трагова о своме борављењу и близу самога Сарајева; римски друмови, који су се онде морали укрштати, а траг им се и данас налази, и који спајаху старе римске провинције: Далмацију, Панонију (данашњу Угарску) и Мисију (данашњу Србију) и поједини онде ископани новци и споменици римски од камена јасно показују, да је онде — у сарајевскоме пољу — морало бити некакво римско средиште ако ни чега другога ради, а оно ради тога, да се саобраћај између поменутих провинција обезбеди. Стари географи помињу римску станицу *Ad Matricem*, која је по свој прилици била у непосредној близини — на западу — Сарајева, што доказује и само име, којим хоће да се обележи Сарајеву блиско врело реци Босни, која је мати (*mater, matrix*) целој Босни бар по имену. Томе имену одговара потоње Врхбосна.

Кад Босна постаде самосталном краљевином, у околини Сарајева беше људи, што су онде живели као прејамници негдашњих још римских рудара, а да их је било, потврђују предања, што су се међу Мухамедовцима сачувала, као што ће се доцније видети. Тек кад Турци закуцаше на врата Босни, расу се негда многобројно становништво око данашњег Сарајева и онде поникоше поједине тврђаве, да спрече продирање Турцима. Освојачи Турци не настанише се у напуштеном граду, који беше јамачно на сарајевскоме пољу, него се утврдише у тврђавама око данашњег Сарајева и отуда се мисли, да је темељ данашњем Сарајеву ударен под Турцима, кад су неколико пута долазили у помоћ Босанцима против мађарских завојевача, па се после не хтедохе вратити. Тако су се Турци утврдили баш око Сарајева још 1416. г., где је тврђаву подигао Исак-бег као први босански валија, пошто је освојио дотадашњи чувен град Врхбосну.

Међу тим баш сам поставак данашњем Сарајеву доказује се новијим — поузданијим — и старијим — не поузданијим — разлозима овако, како ћемо даље изнети.

На две године после пропасти босанске краљевине, дакле 1465. године, удареше темељ данашњему Сарајеву босанске потурице Соколовић и Златаровић. Из негда чувених градова Врхбосне (Врх Босна, Врхбосање), који беше на западу од данашњег Сарајева под планином Игдманом, и из Котора, који беше онде близу на реци Босни, доведоше поменута два великаша своје по свој прилици негдашње поданике, а под Турцима јамачно своје кметове, и настанише их у Златноме Долу, који је био онде, где је данашње Сарајево; и данас близу Сарајева има место, које се зове „Златиште“, а на коме се нађоше трагови преисторијски.

Босна је од вајкада богата разним рудама, па и златном и сребрном, јер и данас има на разним крајевима њених трагова римским рударским колонијама (нпр. око Сребрнице), а то богатство потврђује и римско име *Bosnia (Bosonia) et Argentina* (Дивковићево доцније Босна Арђентина). Доцније су под босанским краљевима рударске мајдане експлоатисали предузимљиви Дубровчани, а и сами босански краљеви, који су доводили некусне рударе из Саксонске па су и сами ковали златне новце; нашао се један новац од бакра, који је кован у самоме Сарајеву године 1688. Златни До добио је име јамачно отуда, што се онде копало злато, а да је то била римска насеобина, може се поред других споменика римске културе, нађених око данашњег Сарајева, и из тога извести, што и данас има у Сарајеву камених мостова преко Милачке, за које се мисли, да су их Римљани градили.

Мухамедовци ово причају о постанку Сарајева:

У војсци Мехмеда II, кад је освајао Босну, био је и кримски војвода Кирај-хан, који је на пушци узео најчвршћу онда тврђаву код града, где је данас Сарајево. Према томе био је онде некакав град пре, но што Босном завладаше Турци. Кирај-хан, вели даље прича, заузевши ону кулу, где је данас бела табија (бастиона „пчкала“), лако је заузео цео град. Због тог јунаштва нареди султан, да се испод оне куле, где је после подигнута данашња касарна, сагради Кирај-хану сарај, око којег се на скоро подигло многе куће. Сарај значи двор (од персијске речи серај те отуд Немци држе, да правилно бележе Serajewo, јер не знају да Босанци изговарају сарај место серај) и од те речи постаје име Сарајво, као што Мухамедовци изговарају, или Сарајево, као што други Босанци изговарају. Поменути Кирај-хан погинуо је у другој бици код Сарајева и сахрањен је крај потока Кошеве на западној страни Сарајева, где му и данас стоје високи нишани (надгробно камење).

Налази се писмено завештање трећег босанског валије Гази-Иса-бега, по коме он 1465. г. оставља као вакуф (имање за издржавање џамије) неко своје имање. Судећи по границама томе имању, које су у завештању обележене, то је имање било од прилике у средини данашњег Сарајева те је онда град био и пре турске најезде.

Има и један запис, по коме се види, да је била на месту, где се запис нашао — а то је око улице Ђумурије — џамија 1446. г. Из овога излази, да је онде био град и да је у њему било и Турака, које се опет тумачи тиме, што је по турским историцима пре освојења Босне за време васалства било у појединим босанским градовима турских чиновника, који су примали данак у име султаново.

Православне Сарајлије приписују постанак и име Сарајева чувеноме са својих добротинастава валији Усрев-бегу (1518. г.); они њему приписују грађење „сараја“, по којем је име Сарајево. Као да ће ова версија бити најближе истини с тога, што се зна, шта је све Усрев-бег поградио, и што о свем претходноме владају само нагађања и непоуздано народно предање.

У данашње време пошло је за руком, да се у непосредној близини Сарајева копањем нађе траг, по коме се види, да је онде било људскога живота још у оно време, до којег историја не допире.

Кад се све то узме на ум, излази као истина о постанку Сарајева ово:

Где је данашње Сарајево, онде су живели људи још у преисторијско време; на томе су месту доцније Римљани понајпре због драгоцених руда основали колонију, која се држала и под потоњим господарима Босни, па је прешла у руке насељеницима и све више напредовала, док није под турском влашћу добила име Сарајево и постала трговачким и управним средиштем целој Босни.

На Бакијама — то је више северо-источно од града — има тврђава, ограђена бредима и бастионима. Бредме тврђави, како народ прича, саградио је Али-паша Скопљак. Међу тим по турској историји зна се, да је под валијом Сари-Мустафа-пашом Бошњаком (1715. г.) долазио из Стамбола Нурудин Султан, да погради тврђаву по Босни; он је био и у Сарајеву па је затекао тврђавицу, којој је могло бити 100 година. Поуздано се зна, да је 1816. г. дошао из Цариграда стручан чиновник, који је сарајевској тврђави дао данашњи облик и подигао табије (бастионе). Тврђава има четири велике капије, над двома су куле; за те куле морале

су Сарајлије доносити камење из Милацке. У тврђави има осам џамија и за једну се по запису зна, да је грађена 1577. г. Ова је тврђава грађена, да валија држи у шаху буйтовне Сарајлије; чешће су се тврђаве доконавали сарајевски бегови те из ње нису дали валијама, да остану у Сарајеву. У тврђави станују сиромашнији Мухамедовци, а данас има у њој и аустријске војске, која је размештена у огромној касарни, што је Аустријанци рправиле од опалих бастиона. Топови у тој тврђави држали су у старије време Сарајево у шкрипцу, а данас објављују подне и доба разним молитвама о великим празницима мухамедовским. Зове се стари град. Међу тим више старе тврђаве беше нова тврђавица, коју је 1832. г. на брду Горици саградио валија Махмут, јер се с тог брда најлакше може бомбардовати Сарајево. Кад Махмут отиде, Сарајлије скоче и поруше ту тврђавицу.

Због тих тврђава, мислим, Сарајево се зове и Шехер-Сарајево (град Сарајево).

Сарајево се под Турцима брзо дизало и богатило; највише је изграђено од 1494. до 1591. године, из којега су времена најважније грађевине, што и данас стоје. Једино због свога богатства било је више пута смер војничким операцијама.

1479. године падохме под Врхбосну (Сарајево) Змајдеспот Вук („деспот краљевине Рације“), хрватски бан Владислав Хедервари и јајачки бан Петар Доци с војском те је испред њих побегао валија, а они град и околину попалише и опљачкаше.

Још грђе је прошло Сарајево 1697. год. Те године принц Јевђен Савојски, поразивши Турке код Сенте, упао је у Босну и продро до самога Сарајева са 4000 војника. Кад му Сарајлије убише парламентарара, наре-

дио је јуриш. У томе јуришу многе Сарајлије изгубише. Јевђенови војници опљачкаше џамије, православну цркву, многе приватне куће и све државне зграде; Сарајево би запаљено те пропадохе многе грађевине и том приликом би порушен један бој ташли-хану; тврђаве није могао Јевђен узети те се морао вратити; које из Сарајева које из других места превео је око 40.000 душа у Аустрију.

Горело је више пута и сваки пут је огањ прогутало небројено богатство. Највише је страдало од пожара 1879. године („велика јангија“), када је тако рећи уништено средиште Сарајева, јер је изгорело до 400 само кућа, а тада су страдали највише Православни.

Године 1749. страдало је од земљотреса и тада је поред осталих зграда веома била општењена и стара православна црква.

Уз то је 1690. владала тако страшна глад, да су људи јели кору с дрвећа, псе и мачке; а прича се, да су у Сарајеву изела деца своју мртву матер.

Неколико се пута и куга јављала; најжешће је беснела 1732. г. и 1741.

Поред свега тога Сарајево је много пута било позорница зверскоме покољу, кад год би бесне Потурице устајале на „Влахе“ (Православне), да их секу, или кад год би се мухамедовски великани побунили против валије и Османлија чиновника, што је чешће бивало, јер малена посада турска, није могла обуздати обести непокорних незадовољника.

Главни извори богатству Сарајева били су трговина и занати.

Од вајкада су просечени добри путеви, које су прокрчили још предузимљиви Римљани на су их после дотеривали и разграђавали потоњи господари Босни, а скоро сви су се доцније етирали у Сарајеву, кад је

почело naglo napредовати. Има од старине путова, који данас везују Сарајево с Дубровником, Трстом, Посавином, Србијом, Старом Србијом и Румелијом. Тим путовима довозила се роба из Аустрије, већином преко Трета, и из Цариграда и Румелије преко Митровице у Сарајево, да се одатле разашље по свој Босни и Херцеговини, јер је Сарајево и данас средиште босанско-херцеговачкој трговини. Увозио се шећер, кава, ширинац већином из Трета, вино и ракија из Далмације и Србије, свилена роба из Цариграда, зентин из Далмације, дуван из Румелије и т. д. Извожене су шљиве преко Аустрије чак и у Америку, крупна и ситна стока у Аустрију, восак и мед у Румелију, вуна и ђебета у Румелију, Трет и Србију, разно жито у Трет и т. д. Увек је била већа вредност извожене од увожене робе. Трговини помаже у новије време железница, која спаја Сарајево са Савом с једне, а са Далмацијом с друге стране. Међу тим, од како је с окупацијом заведена царина према Турској и од кад навалише у Сарајево Јевреји из бела света, јако онаде трговина и ограничи се скоро само на обично препродавање у најближој околини.

Многе сировине довожене су из целе Босне и у Сарајеву су прерађиване те тим прерађивањем процветаше разни занати, од којих нам ваља истаћи: ковачки, кожареко-седларски, ћурчијски, папуцијски и златарски занат. Прерађевине продаване су и по Босни и извожене су у иностранство.

Сарајево лежи између $43^{\circ} 51'$ географске ширине и $36^{\circ} 5'$ географске дужине, а уздиже се за 537 метара над морем. Од запада му је пукла равнина, дугачка а и широка 4 сата, а затворена високом планином Игдимавом. То је сарајевско поље — висораван 520 мет. над морем — које захвата у обиму до 3 квадрат

миље; на њему расте разно жито и поврће. Средица града је дно котлу, којему се три стране — северна, јужна и источна — дижу уз околна брда, од којих је Требевић — висок 1740 метара — на југу, а на североистоку су тако зване Бакије; на северо-западу Горица, на истоку Борије; брда чине претен, отворен према западу; брда су осим Требевића гола. За, тако рећи, свако брдо око Сарајева везана је по нека прича. Да испричам, како је постало име Бакије. Кад је Мехмед II освојач Босне дошао више Сарајева и видео само једну џамију, рекао је: „Бака, бака! (гле, гле!) Зар само једна џамија? Биће их, колико је у години дана!“. Од онога „бака“ постадоше Бакије.

Кроз Сарајево тече од истока према западу речница Миљацка, која постаје из две речнице Паоштице — јужне — и Мокрањчице — северне Миљацке, а које итечу између огранака брда Ступчанице и огранака Романије (1590 мет.), и на један сат испод Сарајева улева се у сарајевском пољу у реку Босну. Миљацка је плитка и може се скоро свугде прегазити. Миљацка — широка на 80—100 корака — дели Сарајево на два дела, од којих је онај на десној обали Миљацке два пута толики, колики је онај на левој обали. На десној обали је седиште трговини и индустрији, а на левој су највише земаљске власти. Многи мостови спајају оба дела градека, од којих су неки од камена (латинска, царева Ђуприја), неки од дрвета, а неки од гвозђа. У Миљаци се хватају и пастрмке, а у старије време доносила је и златни песак. На десној обали Миљацке крај Ђехајине Ђуприје и данас Сарајке беле платно, од куд је постала песма: „Платно б'јели Сарајка Ђевојка“. Више тога места је Бембаша, где се Миљацка савија па јој се вода уставља; онде се ваде греде, што се Миљациком

пуста из бујних шума, да се од њих прави јавија за разне грађевине; на Бембашу излази се на тешерич. На западноме крају тече у Миљацку с десна поток Кошева. У своје време била је Миљацка врло опасна, јер је топила Сарајево и обарала куће блиске обали; с тога су куће на самој обали биле подупрте стубовима. Данас се подиже утврђена обала, да ослободи град од ђудљиве Миљацке.

Клима је умерена. На околним брдима јавља се снег често у рану јесен па се где кад држи скоро до лета. Лети пак сунце тако припече, да се, рекао бих, калдрма усија, и тада је најбоље завући се у собу или побећи на Бембашу.

II.

УПРАВА И ВЛАСТИ

ВЛАСТИ И СУДОВИ ПОД ТУРЦИМА И ПОД АУСТРИЈОМ. — ТРГОВАЧКИ СУД. — ЗЕМАЉСКО ВЕЋЕ. — ЧИНОВНИЦИ ПОД ТУРЦИМА И ПОД АУСТРИЈОМ. — ПОСТУПАЊЕ С МУХАМЕДОВЦИМА, ПРАВОСЛАВНИМА И КАТОЛИЦИМА. — ОПШТИНСКИ СУД.

→=←

Од како је Босна потпала под Турску, управљали су њоме султанови намесници — валије — с надимком санџак-бег све до 1581. г., када је последњи санџак-бег Гази-Ферхад добио титулу паша. Од освојења Босне до 1581. г. беше 24 разна санџак-бега, од којих су неки били по два и три пута валије; од 1581. до 1878. г. било је 174 наше намесника. Кад се узме, да су многи нашовали неколико пута, излази, да је сваки просечно нашовао годину и по, а то се објашњује тиме, што је порта често у години дана смењивала по две и три наше, да би задовољила оходе босанске бегове, којима је мало који валија могао и хтео угодити.

Валије су седеле час у Сарајеву, час у Травнику и Бањалуци; најдуже су становале у Травнику па у Сарајево долазиле тек у госте; од 1851. редовно су становале у сарајевском коњаку.

За валије су обично постављане Османлије, али је било и иeturчених Херцеговаца и Бошњака, као што су Дугали Ахмет (Ахмет из Дуге у Херцеговини

1599. г.), Херсеки Мурат (Мурат Херцеговац 1631. г.), Боснали Шахин (Шахин Бошњак 1639. г.), Боснали-Гази-Мехмед (Мехмед Бошњак победитељ неверника 1691. г.), Бањалучали Капудан Мустафа (Мустафа Бањалучанин адмирал 1708. г.), па чак и Шабцали Ахмед (Ахмед Шапчанин 1716. г.). И некоји велики везири били су валије.

Од свих валија најлепшу је успомену оставио у Сарајеву па и у Босни Гази-Хусрев-бег, који је два пута био валија, први пут 1518—1521. г., а други пут 1531—1542. године. Хусрев-бег или како га народ зове Усрев-бег или Усреп-бег, сестрић султану Бајазиту II, још и данас живи нарочито међу Сарајлијама као велики добротвор народу, јер и данас у Сарајеву стоје величанствени споменици његове доброте. Може бити због те његове доброте народно је предање за његово име везало све споменике, којима не зна порекла, те њему приписује чак и постанак Сарајева и старе цркве православне. Усрев-бег је био врло богат, те је могао чинити велика добротворства и Мухамедовцима и Православнима и Католицима. На другоме месту говорићу о тим добротворствима опширније, а овде да забележим, шта народ прича о смрти Усрев-бега:

Усрев-бег је пошао с војском на Црну Гору, да је покори, јер још само та малена државица на балканскоме полуострву није се покорила силноме падиши. Војна није испала срећно, јер погибе и сам Усрев-бег. Како је он себи озидао великолепну гробницу код своје цамије у Сарајеву, то његови људи науме, да му тело пренесу у Сарајево; изваде му дроб и балсамишу га; оно место, где му је дроб извађен, назове се Дробњак од куда по свој прилици добише име крај и племе у Црној Гори Дробњаци.

Слабо се који од других валија са своје доброте памти; који се год памти, памти се са великих јада, које је Сарајлијама задавао.

Валија је био највиша власт војена и грађанска. Како су за валије постављани већином султанови љубимци из Стамбола и како у старије доба не беше скоро никаквих закона и уредаба нарочито за рају у Турекој, то су валије чиниле, што су хтеле, по ономе „бог на небу, а везир на земљи“. Од њих су истина највише патили Хришћани, али их нису трпели ни Мухамедовци, јер су већином били пореклом прави Турци (Осмаџије, Анадолије), а њих не сматрају сарајевски Мухамедовци за правоверне Мусломане, чак су их звали и „џаурима“ (неверницима), кад су оно по наредби из Стамбола почели носити униформу. Под неким валијама проиштали су и Мухамедовци приликом какве побуне, јер би валија тада бацао у тамницу и невине, те су се великим сумама откупљивали. Валије су, чим је којем требало новаца за какву војну, ударале намет на рају или су богатије Хришћане затворали па, који се није могао откупити, није видео бела дана. Невоља је научила православне богаташе те су валијама увек стављали на расположење своје благо и позајмљивали им велике суме, а никад нису тражили, да им се дуг врати; но за то су добивали набавке за војску у разним ратовима и добро се наплаћивали. Валије су купиле данак и увек толико, да и пошљу у Стамбол тражену суму и да њима доста остане. Плата им је била 10,000 дуката, да би према своме чину могле господски живети, јер су имале да издржавају велики харем и безброј слугу; но како порта није плату издавала, то су се валије од раје наплаћивале.

После валије био је најстарији чиновник Ђаја-бег (заступник, заменик валији), који се доцније звао му-

еселим, хазнадар-бег (благајник), који је управљао финансијом и чаушлар-ага (државни тумач), који је имао посла са консулима.

Најстарији кадија (мула, врховни судија) за сву Босну седео је у Сарајеву и онда, кад је валија столовао у другоме месту; под мулом су биле остале кадије; сваки кадија полаже испите и у главноме суди по корану; мулу је постављао цариградски шенк-ул-ислам. Мање ствари пресуђивали су судови тако зване шуре; у суђењу је прво шура па кадија и најзад валија; адвоката није било. Црквене распре и световне између Мухамедоваца расправљали су шеријатски судови. Странцима, који нису стално у Босни живели, судили су њихови консули. Полицијску власт вршили су најпре капетани после мудирџи (наше среске старешине).

Чиновници од кадије па на ниже нису имали сталне плате, већ су живели од мита и глобе и тако је скоро увек на суду пресуђивано у корист богатијему. Највеће глобације биле су кадије. Кадија закупи у Стамбулу са 50—100 кеса повећи кадилук па, како не може свуда доспети и све посвршивати, подели свој кадилук на више срезова и сваки срез скупо прода; и главни кадија и среске кадије једино се старају, да се што више обогате. Судило се просто и брзо, али једнострано и неправедно — „кадија те тужи, кадија ти суди“; Хришћанин скоро никада није на суду добио Мухамедовца. По грађанским парбама истина није било тортуре, каква је позната у западној Јевропи, али је било батина по табанима (дегенак) и трбуху; противстајање властима кажњавало се вешањем, дављењем (за Мухамедовце) и набијањем на колац (за рају). У новије време казну сужањства (робије) до 15 год. изрицао је

сарајевски мула, а смртну је казну могао изрећи само цариградски суд.

Под валијом Мехмед-Хуршид-пашом 1851. г. отворен је у Сарајеву трговачки суд (тицарет мецлис), да расправља трговачке парнице. Председника — обично Мухамедовца, који је познат као паметан и поштен човек — суду постављала је влада, а уз њега су била два члана под платом, један Мухамедовац и један Православни; почасни чланови суда били су још два Мухамедовца, један Православни и један Јеврејин. Суд се баш није много држао писаних параграфа из Цариграда, него је већином судио по здравој памети.

Честе жалбе и тужбе, које су Православни и Мухамедовци од окупације подносили и самоме цару у Бечу, нагнале су аустријску владу, да сазива „земаљско вијеће“ (нека врета провинцијалне скупштине), које се и за турске владе сваке године састајало (вилајет мецлис) у Сарајеву и на коме су изасланици свих вера из Босне и Херцеговине износили влади своје жеље и жалбе у име осталог народа. У земаљско вијеће за 15. марат 1881. год. позвана су и три виђена Православна из Сарајева; ови су у договору са православном црквеном општином сарајевском поднели влади молбу, из које се види, да су потпуно појмили своју дужност. Молба гласи:

„Високом земаљском вијећу у Сарајеву“

„Представници српско-православног народа сарајевског преко својих заступника узимају слободу поднијети високом земаљском вијећу слиједеће предлоге као народне жеље с молбом, да високо земаљско вијеће на основу наредбе од 20. Јула 1879. бр. 971. поднесе високој земаљској влади у смислу позива јој под бр. 1972/1 ради прегледа и одобрења“.

„1. Да се установи у Сарајеву редовни трговачки суд, као што је био за отоманске владе, који ће сваки дан ејединце држати; предеједника истом суду поставља висока влада, а чланове бирају овомјестни трговци и подносе високој влади на потврђење. Када се трговачки суд установи, онда да се у споразуму с владом подигне и трговачка комора¹⁾“.

„2. Да превинише ријешење Његовог ц. кр. Величанства од 18. Маја 1880. бр. 13232. односно новосазиданих кућа на погорјелом земљишту ступи у живот, а такође молимо, да би се згариншта, која посједнику никакве користи не донашају, опростила сваког плаћања“.

„3. За попис и процјењивање земаља и непокретних добара да се постављају стручни и свјестни људи, који ће својим непристрасним радом знати угодити народу и у исто вријеме и државне интересе очувати. Речени људи да буду бирани из трговачког сталежа, који уживају потпуно повјерење овдашњег грађанства и да се истијем одреди довољна награда, која карактеру дотичнијех приличи. Почем је прошле године процјена земаља и добара доста скупо и врло неразмјерно пописана, то је принудило грађанство, да толике жалбе подиже, што је по народ штетно, а влади досадно“.

„4. Кад се обави процјена земаља и добара непокретнијех, да се изда сваком посједнику, био он у вароши или на селу, листа, у којој је тачно означено, колико пореза има платити и да се означи вријеме и рате, када му треба новце у благајну донијети, како би сваки времено новац приуговорити могао“.

¹⁾ Овај је предлог потекао отуд, што су Јевреји, досељеници из Аустрије у окупацији, својим несолидним радом убиле сав углед сарајевској трговини и упропастили многог поштеног трговца Сарајлију.

„5. У случају егзекуција да се особито сељацима не узимају ствари, које су им од пријеке нужде и без којих не могу бити, као што је бивало случајева, гдје је сељак молио, да му се прода коњ, без кога може бити, а не говече, без кога не може бити — егзекутор није хтео дотичног ни да саслуша“.

„6. Да се умоли висока влада, да се у будуће десетина у натури узима; тим поступком олакшало би се много тежачком сталезу и такође би се отклониле многе неприлике, са којих незадовољство у народу маха престима; а побир (поврће), који мора у новцу бити, да се не процјењује као прошле године врло рано, него у своје вријеме, и то да се не узима за све једна цијена већ по вриједности“.

„7. Да би се одговорило жељи народа, пријека је потреба, да висока влада у споразуму са грађанством учини потребне мјере, како би се на бољи начин организовало поглаварство¹⁾ града Сарајева, за да би се превећ тешки за све грађанство намет од магистрата како прихода тако и расхода знатно умањило“.

„8. Да се молбе ћирилицом писане по свима судовима и канцеларијама примају, јер већина народа само ћирилицом писати знаде; даље да се позивнице²⁾ тако исто и доставнице³⁾ с једне стране ћирилицом тискају, а такође и мјесеци Март, Април и т. д. употребљују, јер само на тај начин сав овдашњи народ разумије мјесеце³⁾“.

„9. Да се препоручи мањим властима, а особито фирерима⁴⁾ по селима, да са мирнијем житељима ујудније поступају“.

„У Сарајеву 15. Фебруара 1881. г.“.

¹⁾ Општински суд. ²⁾ Судске и полицијске. ³⁾ Један сељак добије позив да дође у суд „мјесеца Свибља“; он дојури у Сарајево и лутао је пола дана, док је нашао на човека, који му је објаснио, да је Свибљаш наш мај. ⁴⁾ Поднаредницима.

Овакве предлоге само су могле подвести неустрашиве Сарајлије. Овако су одлучно и доцније бранили своје и, и ако нису Бог зна шта извојевали, бар су задали страх безобзирним властима те не смедоше отворено чинити неправду народу у Босни и Херцеговини.

Од како је Босну заузела Аустрија, највишу власт има поглавица земаљске владе (гувернер) у Сарајеву, а то је увек који виши ђенерал; њему је помоћник (адјутант) цивилни гуверниер; онај држи земљу и градове, а овај pazi на суђење, финансије, просвету и привреду; обојици је старешина аустроугарски заједнички министар финансија. Свака грана земаљске управе има своје засебно одељење, у коме седе стручни владини саветници. Тако има одељење за унутрашњу управу, које се стара за војску, за јавну безбедност, за здравље, и врши надзор над хуманитарним установама, над трговином и индустријом, над школама и црквеним општинама и т. д. Одељење за правосудје надзирава судове и казнене заводе, прибира и издаје законе. Одељење за финансију еклана годишњи буџет, контролише рад чиновника по финансијској струци, управља државним имањем, рударством, поштом и телеграфом. Судови су заведени као и у Хрватској. За безбедност се стара поред редовне војске (има је до 30,000) полиција и жандармерија са управом у Сарајеву, под којом су одељења у другим местима.

Чиновници су истина богато плаћени те Босанци не пате много од глобљења, али им је с друге стране горе но под Турцима. Чиновници су или Хрвати, који силом натурују Хрваство и католицитво, или су Немци и разни Словени, који или никако не знају или не знају добро српскога језика те се не могу да споразумевају

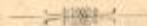
с народом, јер Аустрија хоће да Босни наметне немачки и маџарски језик; на суду се Бошњаци могу служити матерњим језиком, али је судско писмо латиница; расправе се воде или на маџарском или на немачком језику; задржани су шеријатски судови, који раде под надзором аустријских чиновника. Уз то највише чиновништво одвише повлађује Мухамедовцима и Католицима, а, где год може, штети Православне. Католици су љубимци властима; њима сви иду на руку, почевши од писарчића па до гувернера; на њих се из заједничког прихода земаљског троши више, но што би се према њихову бројном и имовном стању смело тропити. Иза Католика одмах долазе Мухамедовци; њихова неповерљива ћуд и отворено незадовољство новом управом чини, те им се привидно даје првенство у земљи, и ако власти њихову неписменост најгрубље експлоатишу у корист државној каси; све то Мухамедовци увиђају па у својој немоћи продају имања у бесцење и селе се у Турску. Православни су пасторчад и њихови су интереси слабачка играчка у рукама власника; власти су их у почетку окупације отворено свуда сузбијале, а у последње време то чине потајно; против њихове вере, имена и језика ради се јавно и тајно; отуда честе жалбе и тужбе, које Православни дижу против аустријске управе штампом чак и у самоме Сарајеву.

У Сарајеву имају јевропске велесиле своје консулате; у њему седи православни митрополит, мухамедовски реизулема (највише духовно лице), католички архиепископ и јеврејски рабинер.

У Сарајеву има општински одбор, који се брине о свима општинским пословима, а чије одлуке извршује општински суд (магистрат). У општинском одбору има 12 Мухамедоваца, 6 Православних, 3 Ка-

толика (несразмерно према бројном и имовном стању њихову) и 3 Јеврејина; трећину поставља влада, а две трећине бирају грађани, који одређену стопу пореза плаћају; могу бити изабрани они, који плаћају најмање три пут онолико, колико сваки бирач плаћа. Начелника градског (председника општ. суду, обично Мухамедовца) и његова заменика (обично Православног) поставља гувернер; влада поставља остале чланове општинског суда (комесаре). Општински приходи износе годишње око 500,000 динара, а расходи су увек толики, да остане нешто вишка.

У Сарајеву има разних школа, државних и вероисповедних; о њима ће бити реч на другоме месту.

III.

ЗГРАДЕ И ЗНАМЕНИТОСТИ

ПОГЛЕД С ВИСИНЕ. — УЛИЦЕ. — ПСИ. — КУЋЕ. — СОБЕ. — ЈЕЛО И ПИЋЕ. — БАШТЕ. — ГРОБЉА У СРЕД ГРАДА. — ЧАРШИЈА. — ДАМЈЕ. — ЦАРЕВА И УСРЕВ-БЕГОВА. — САХАТ-КУЛА. — МЕДРЕСА И МЕЈТЕФ. — ХАН ЗА СИРОТИЊУ. — ТАШЛИ-ХАН. — БЕЗИСТАН. — СТАРА И НОВА ЦРКВА ПРАВОСЛАВНА. — КАТОЛИЧКА ЦРКВА. — ПРАВОСЛАВНЕ ШКОЛЕ. — СРПСКА ГИМНАСИЈА. — ПАТРОНАТ. — ВИНА Ж. ШКОЛА. — ЗАВОД МИС ПРЕЂЕВЕ. — ДРЖАВНА ГИМНАСИЈА. — КОНАК. — ВОЈНИЧКА КАСИНА. — ОСТАЛЕ ЗГРАДЕ.

Дивно је стати на висину па погледати доле у Шехер-Сарајево! Није заман народ проневао:

„Требевићу, висока планино!

„Са тебе се види Сарајево

„и у њему широки сокаци!“.

Шта и шта сам пута из свога стана са висине — више старе цркве — у сред дана, кад припече сунце или завеје снег, па с вечера, кад падне мека месечина, жељним оком разгледао овај дивни град, зар слутећи, да ћу у њему кратко време боравити. Преко пута високи Требевић, а испод њега велике и мале, богатанке и сиротињске куће, између којих се вију час криве час праве улице; па онда Миљачка са својим мостовима, па неизбројне мунаре. Данашње Сарајево у главном

носи обележје правога турскога града из средњег века са скривеним траговима из живота оног становништва, које је турска најезда покорила а није могла збрисати; скромни су и скоро се губе средњевековни споменици православља, али они ипак стоје поред величанствених споменика мухамедовских. Сарајево је одмах у своме постанку било најважнија тачка мухамедовског господства у Босни и то је остало и овда, кад босанске валије нису столовале у Сарајеву, јер су у њему живели најмоћнији бегови, који су управо били прави господари Босни скоро до наших дана.

Сарајево просецају врло многе улице, које иду од истока западу и од севера југу. Скоро све су уске и врло искривудане, а тек се у новије доба проширују и регулишу. До окупације носиле су турска имена, која су или и данас задржана или су замењена аустријским именима, као Ташли-хан (данас Франц-Јосифова улица — то је уједно најважнија улица), Чемалуша, Ђумурија на Терезина улица и т. д.

Улице су доста нечисте, и ако су калдрисане. По њима дан-ноћ лутају пси мангуни, које због Мухамедоваца не сме нико дирати. Нега би се пси толико размножили, да је човек једва могао улицом проћи. Данашње власти бацају ноћу отровано месо и тамане псе. Много сам пута видео, како се намршти Мухамедовац, кад обдан прође поред пса, што је од отрова лицео, а заборавише га склонити пре зоре.

Куће су или једна до друге — у живљим и главнијим улицама — или су врло на близу, а свака је велика и има пространо двориште и лепу башту. Грађене су већином на спрат од слабог материјала, и одликују се многом дрвенаријом; од дрвета су стубови, под, плафон, долаци, тако, да је сарајевска соба само

дрво, чак су од дрвета и решетке на прозорима. Мухамедовска кућа има засебно одељење за женске — харем, засебно за мушке — селамлук. Невизбежни украс свакој је кући диванана (ћошка), са које се што даље може видети. Горњи спрат је обично изишао на улицу за неколико педи и то је прави стан Сарајлијама, док је доњи спрат (партер) одређен за марву, за чување посуђа, оруђа и смока. У новије време, које она велика јангија — причају, да су аустријски војници по тајној наредби палили, место да гасе — које Сарајлијама урођени понос нагнао је богатије Сарајлије, да граде господске куће, које би и Беч могле подичити.

Собе — магазе — су већином ниске и омање, али чисте и укусно намештене. Богатији имају више соба: за кућане, за госте, за спавање; имају нарочиту собу за дочек, у којој се и „сијели“. Скоро свака соба има почевши од врата па око све четири стране ошак миндерлук, застрт скупоненим ћилимом поврх мекких, вуном испуњених душека; уза зид су по миндерлуку вуњени јастуци. Више јастука су дрвени и разним шарама украшени долаци, у које се меће све, чему није места у соби; из долаци се ваде чаршави те се часком миндер прометне у удобну постељу. Ретко која кућа има по собама столица и столова на дугачким ногама, јер се седи на миндерлуку па и о ручку, кад се унесе ниске софре. По зидовима су иконе — крено име — с кандилима и разне слике махом из ерпекс историје.

Јела су им у главноме мухамедовско-источанска; једе се говеђина, јаређина, овчевина и живина; свињевине нису смели јести ни Хришћани, а јела масте маслом. Вино су доносили из Моестара и Далмације и то тајом, а ракију и пеку сами и добављају је из окол-

них села; пиво пију тек од најновијег времена из пиваре у Ковачићу, близу Сарајева, или га доносе из Аустрије.

Скоро уза сваку, нарочито мухамедовску, кућу има лепа и велика башта, ограђена врло високим зидом, јер у њима лети проводе време буле. Свака се башта одликује одабраним воћем, што га Турци, где год би се настањивали, пресађиваху са далекога Истока. У баштама има и врло лепога цвећа.

У самоме граду, често на најлешним местима, пукала су многа мухамедовска гробља — Сарајлија каже гробље — и куже онај свежи ваздух, што га добива Сарајево са оближњих брда. На свакоме су гробу по виши нишани (надгробно камење) са записима из корана; нишан је облика, каква су и наши кртови, само се завршује турбаном. Гробља заузимају од прилике десети део градскога земљишта. Чудновато је, што Мухамедовци не виде, како здрављу никде блиска гробља, док их сама вера упућује, да баш због здравља граде амаме и доводе добру воду. Аустријске власти полако затрпавају поједина гробља, уклањајући ноћу камене плоче и употребљавајући их на грађење државних зграда; за мога бављења на тај начин нестало је једнога гробља и на њему је подигнута официрска касина.

Чаршија у сред Сарајева својим чисто источњачким изгледом надмаша чаршију и у много већих градова далеко на Истоку. Она са својим отвореним дућанима и радионицама заузима преко 60 кривих и уских улица и уличица, што све излазе на широки трг. У чаршији свака грана индустрије има своју улицу; има улица, у којој су трговци, што продају увезену робу за одело; има улица за ћурчије, коваче,

казанције, чибугџије и т. д.; сваки је дућан уједно и радионица и сваки занатлија уједно продаје своју израђевину. Највише има казанџија, јер тако рећи цела Босна најрадије се служи дуготрајним посуђем од бакра; тамо има разноврсних послужавника, бокала, маштрафа, ћаса на цезава и воденица (за каву). Врло је пријатно погледати у папуџијској улици раденике, како марљиво израђују ону разноврсну источњачку обућу од обојене коже; тамо су црвене и жуте ципеле са шпљцима („кајсарлије“), тамо златом и ермом извезене папуче женске од кадифе, тамо разноврсни опанци („кашпије“). Ћурчија има такође много, јер хладноћа у Босни достигне и 16 степена те се кожом постављено одело много тражи једно због зиме, а друго што је то знак богатства и господства; кожу су добивали убијајући разне дивље животиње по старинским шумама босанским. Код кујунџија има филигранских радова, који се могу мерити са истоверним радовима из самога Стамбола; ту има сребрних и златних зарфово (на којима стоје филцани с врелом кавом), гривана, ободаца (минђуша), прстења, јер се богатије женске врло радо ките. У чаршији се три дана недељно празнују: петак (Мухамедовци), субота (Јевреји) и недеља (Хришћани).

Сваки занат има свој еснаф, који своје чланове по прописаним правилима држи у једној задрузи. На другоме месту говориће се опширније о еснафима у Православних.

Џамија у Сарајеву има, vele Мухамедовци, колико у години дана. То се оснива на овој причи: Мехмед П, дошавши пред Сарајево, и видећи само једну џамију, рекао је: „ако Бог да, чим заузмемо Сарајево, саградимо у њему онолико џамија, турбета (џамија над џајим гробом) и текија (место одмора за дервише), ко-

лико има у години дана“. У ствари ће данас бити у Сарајеву око 100 џамија, од којих је више од половине камених; то је отуда, што скоро сваки богатији Мухамедовац гради џамију у својој кући за своју личну потребу и завешта јој одређен приход, да се издржава. Не служи се у свима џамијама па ипак, кад муџезини из јутра запевају: „ла илахе ил алах ве Мухамед ресул алах“ („нема Бога осим Бога и Мухамед је божји посланик“), кад хоће стану окуписати у подне и пред вече, настане врло нехармонијски концерт од гласова разне висине и дубине, а из тог концерта издвоји се по који пријатан тенор, баритон па чак и сопран; ја сам особито радо слушао у беговој џамији сваког дана једног снажног баритонисту у подне, и једног звучног сопранисту рано из јутра (сабах). Најзнатније су џамије:

1. Царева џамија, са које се од подне вије султанова застава као знак, да је у овој земљи и султан господар; адем јој је у виду полумесеца. Она се зове и џамијом султан-Мехмеда II-ог, а саградио ју је, како народ вели, Усрев-бег и покљонио је султану. Она је на левој обали Миљацке близу коњака.

2. Бегова џамија је најлепша и највећа, а саграђена је на десној обали Миљацке у сред равне чаршије; по својој лепоти долази у први ред са још неколиким својим другима у осталим мухамедовским градовима, јер је величанствен споменик арапског немарства. На капији јој урезани су стихови на арапскоме језику, који значе: „Сагради велики добротинац Хусрев-бег за божју љубав кућу за оне, који пред Богом на земљу падају. Он је сатро непријатеље, а помогао борцима за веру. Он је просео добротинства и помогао побожним људима. Божји промисао

рече нам ово, да се знаде, када је саграђена ова џамија: Ово је зборница добротинаца и кућа захвалника“. Мухамедовци пишу такве натписе у стиховима на свакој важнијој згради; кад се из последњег стиха у натпису саберу бројеви, што их дају поједини слогови (арапским словима бележе се бројеви), добије се мухамедовска година 937. а то је наша 1530., када је ова џамија довршена. Десно од главних је врата бело мунаре, високо 60 метара; на врху му је позлаћен адем са пет јабука; трем испред мунаре држе осам мраморних стубова, што су узети из цркве Св. Василија у старинскоме граду Врхбосни. На средини је врло велико кубе, а северно од њега мање у облику полумесеца. Четвороугласти и округли прозори су у четири реда отворени. Зидови су изнутра богато орнаментисани у арапскоме стилу; под је застрт персијским саговима и мисирским рогожинама; неколико полијелеја су једини украс; тамо је и неизбежна кибла, која показује правац према Каби, па узвишен минбер (предикаоница). Пред самом џамијом је висока липа, која је по свој прилици пре засађена, но што је сама џамија саграђена. Под липом је диван шедрван са тридесет лула, на које тече врло добра вода Црнил (или Црнијер); онде правоверни у прописано време авдес узимљу. У тој џамији у засебној капелици сахрањен је Хусрев-бег и његова жена, које као свеце поштују; ковчег Усрев-бегов је богато окићен.

Хади-Синанову текију (текија — стан дервинима т. ј. монасима проејацима) градио је 1639. Синан-ага, отац Мустафа-паша (Сарајлији), љубимцу султана Мурата IV. Султан је наредио, да се по свој турској царевини граде џамије, текије и медресе у славу томе, што је освојио Багдад, где се одликовао Мустафа-паша,

на је по Мустафину савету послао и Синан-аги новца, и овај је онде текију саградио.

Западно од бегове џамије диже се сахат-кула, која показује време по турскоме рачуњењу (a la turca) за разлику од јевропскога (a la franca). Наше време од 6—7 сати из јутра је мухамедовски један сат, те у подне броје 6 сати, а у вече (око наших 6 сати) броје 12, баш као и стари Римљани.

Преко пута порти бегове џамије на северној страни преко улице је медреса (виша мухамедовека школа) са многим, ниским кубетима; у њој се софте (ученици, богослови, великошколци) спремају за хоџе, имаме и судије; сваки софта има засебну ћелију, у којој сам себи јело готови.

С десног бока џамије — на источној страни — има мејтеф (мејтеб, основна школа), у који иду многа мухамедовека деца, да науче читати и писати и изговорити по који стих из корана, а то је маси једино знање језика, за који у незнању хоће да веже своје народносно порекло. И медресу и мејтеф саградио је Усрев-бег.

С левог бока џамије на западној страни преко улице саградио је у своје време Усрев-бег хан с многим собама за путнике и коњушницама за коње им. У томе хану имао је сваки сиромашнији путник три недеље бесплатну храну и то тако, како му његова вера прописује (Хришћанин је на пр. могао у мре мрсити, у пост постити); у томе хану нехрањивала се у своје време и сиротиња. Овај хан као да не ради од 1879. г.

У истој реду а у супротном правцу од хана — од севера југу, паралелно са беговом џамијом — налази се безистан, који је опет градио Усрев-бег. Безистани се налазе у свима већим градовима на Истоку

и у њих се смешта најскупочија роба из целог света, што је од преке потребе источњачкоме раскошлуку. Сарајевски је безистан био први после цариградскога на балканскоме полуострву. У безистан се улази низ неколике степене са три стране, од југа, севера и истока; саграђен је у облику крета т. ј. главни ходник — улица — иде од југа к северу, а споредни се испречно у средини главног ходника и иде од истока к западу; од камена је, да му ватра не може наудити, а у земљи је преко метра те је у њему увек хладовина. Цео је унакрсан ходник под сводом, у коме су неколика кубета од дебелог стакла, којему не може лако досадити непогода, град из неба, ни камење, што би га бацала несташна деца; кроз стакло продире у унутрашњост слаба светлост. У њему је с преда отворен дућан до дућана; у свакоме дућану наслагана је роба у долазе. Ту се продаје само источњачка луксузна роба, што је трговци Мухамедовци доносе из Стамбола; има и робе — имитација стамболској — коју трговци Јевреји доносе из Беча (калп-роба). Тамо има тешке свиле са далекога истока, најчистијег злата у жицама, богато златом и сребром извезеног и бисером окићеног одела и накита за мушку и женску челад, разних скупочених ствари од злата, срме и седефа, бисера и корала у низовима, муштукала од скупог филибара у филигранско-сребрним навлакама, врло раскошно израђених филимова из Персије, провидних и као памучна меких тканина; разних боја за лице и косу и најлепших мириса. У дућанима око улаза су Јевреји, који досађују својом дерљавом кушцима, а у осталима скрштених ногу мирно седе већином млади Мухамедовци. Чудно вам дође, кад ступите у безистан и потражите што, како Мухамедовац трговац немарно износи робу, а тако рећи не миче се

с места, па вам тек каже цену и, ако покушате ценкати се, а он враћа робу, хладно вас одбијајући са „не море бит“; не би вам Мухамедовац мамно муштерије, хвалећи робу, па ма ни паре не пазарио; има их, који ће муштерију упутити суседу, и ако сам има тражене робе, само ако види, да му дотле сусед није ништа пазарио; многи су од њих изучили „Хамидију“ — трговачку академију — у Стамболу. Безистан припада вакуфу, којему трговци кираџије за своје дућане плаћају кирџију.

Саставни део безистана, јер је над његовим јужним крајем, јесте ташли-хан, што га је саградио Усрев-бег. Партер су врло чврсти сводови, који су негда држали два спрата са 60 магаза за струнаре (мутавџије), што израђују ђебета, покровце зобнице и хараре од козје длаке; јамачно је каква било важна потреба нагнала ваџију Усрев-бега, да мутавџијама тако јаку зграду сагради. Кад је 1697. године принц Јевђен заузимао Сарајево, топовима је порушио други спрат овоме каменоме (ташли — од камена, камени) хану; остао је први спрат и партер; у први спрат од окупације стовариван је петролеј и разне спиритуозе, што се све запалило у великоме пожару 1879. године, те је тада пропао и први спрат и тако данас стоје само још дебели сводови партера. Колико је важан био ташли-хан, види се из тога, што се до окупације по њему звала цела улица у којој је, а то је најглавнија улица; данас се та улица зове Франц-Јосифова.

У улици Чемалуши има велики амам од камена са кубетима од дебелог стакла, да кроз њега може пробити светлост, а уоквирено је оловом; загрева се као и старе римске терме (топла купала) топлотом из подземних цеви. И овај је амам саградио Усрев-бег. Ислам оштро наређује Мухамедовцима телесну чистоту, и с

тога мора свако место, у коме живе Мухамедовци, имати бар једно јавно купало за сиромашније, јер богатији могу у својој кући и то имати. Сарајево има неколико јавних амама, али овај је најважнији; купалу је цена мала, да би је и сиромашнији могли плаћати.

Усрев-бег, поградивши све напред описане грађевине, постарао се, да се оне и што дуже одрже, те је с тога оставио као завештај вакуф (имаће цркви, школи и на добротворне смерове) које готовине које добара у вредности око 3,000.000 драма сребра, да се од интереса одржавају све његове грађевине и да врше задатак, који им је он наменио; данас је тај вакуф окрљен и једва ако је задржао четвртину првашњих добара, па ипак годишње даје 36.000 фор. прихода. Усрев-бег је био велики човек и он је ударио стални темељ богатству и значају Сарајева; његово име живеће, докле траје Шехер-Сарајева.

Стара или горња црква саграђена је по допуштењу Усрев-бега, који је баш тиме и постао велики, што је, поштујући своје, поштовао и туђе; не зна се тачно, кад је грађена. О њезину постанку има две приче. По једној, која ће бити лажна, градио ју је Андрија, брат Краљевићу Марку. По другој измолио је Србину Андрија, Усрев-бегов слуга, од свога у свакоме погледу толерантнога господара једно место у Сарајеву, колико захвата бивоља кожа, да на њему сагради себи и својима богомољу онда, кад је била готова бегова џамија. Андрија, кад му господар учини по вољи, исече бивољу кожу на каише, те захвати врло велики простор тако, да је на њему саграђена црква а остало је још толико места, да се могла доцније саградити и резиденција митрополиту, и основне школе и једна средња, и још неколики станови и неколике магазе у дворишту.

Занимљива је веза ове приче са причом о постанку старинске Картагине. Први траг о овој цркви налази се у једноме запису из шеснаестог века, по коме се зна, да је изгорела 8. јула 1556. год., дакле, на 14 година после другог намесништва Усрев-бегова, те ће јамачно бити саграђена за Усрев-бега. Горела је и 1697. г., кад је принц Јевђен Савојски освојио Сарајево, који је том приликом по једноме запису дигао из црквене касе — ако сам тачно упамтио — 60.000 аспара, а поред тога су његови војници из цркве узели многе скупocene ствари. Године 1717., кад је владичанска столица пренесена у Сарајево, проширена је ова црква; тада је подигнут и позлаћен иконостас (темпо). Кад је почетком овога века а и пре турска влада под кулук градила сарајевску тврђаву, допуштено беше православним кулучарима, да у вече, полазећи с рада кући, понесу по један отесан камен и да оправљају ову стару цркву, којој се кубе распукло од земљотреса 1749. г. Ова је црква грађена од тесаног камена у виду неправилног четвороугла; за читав метар је у земљи. Горњи спрат за жене с мрежастом заградом наслана се на осам камених стубова. Посвећена је архистратизима Гаврилу и Михаилу (црквена слава). Од икона на иконостасу да поменем ове: погреб св. Стевана Првовенчаног, слику Немање, св. Саве, што је по запису дао израдити неки Јован Селак, који се за прве владе кнеза Милоша преселио у Шабац. Црква је са свих страна ограђена високим зидовима, да се с улице не може видети, а то с тога, да не би изазивала правоверне, Мухамедовце, те да у своме веровном заносу навале на њу; тако су од прилике грађене све цркве на Истоку, где су Хришћанима господарили Мухамедовци. До зоре се морала свршити и јутрења и ли-

турђија, док лени Мухамедовци нису поустајали, да их не би дражила ђаурска молитва. Венчање се обично свршивало око поноћа, да не би сватовски спровод обдан навео којег Мухамедовца, да отима младу. Нега су Мухамедовци нарочито уз рамазан вешали о врата ове цркве Православне, који су се на молитву искупили. Дуго су се Православни и сами и преко својих црквених великодостојника тужакали у Стамболу на овај зулум, док нису које дукати богатих Сарајлија, које често досађивање изнудили од султана ферман: да се раја више не сме вешати о црквена врата, него на другој месту; тај се ферман и данас чува у архиви старе цркве. У новије време су Мухамедовци опет о бајраму и рамазану, кад је око цркве недељом и празником било искупљено много Православних, чешће наваљивали с голим ножевима па секли и из малих пушака као стоку убијали Православне и онда би натерали тада младога свештеника Стевана Баковића, који ми је ово пре десет година као прота у својој 80-ој години причао, да гази преко измрцварених својих парохижана до олтара и да службу служи. Истоме Баковићу беше доцније допуштено, да за појасом носи мале пушке — такву повластицу није имао ни један „Влах“ у Босни — и да се без зазора брани па и да убије, ако би когод њега лично напао, нарочито кад служи; Баковић би под оружјем улазио у цркву, пушке би остављао на часну трпезу и започињао би службу.

Новој цркви православној, на заузимање страних консула, ударен је темељ 13. јуна 1863. г., а дограђена је и освешћена 1872. г. Кула је висока 58 метара; тада је повишена мунара на беговој џамији те је ова виша од православне куле за 2 метра, јер је Мухамедовцима зазор, да њихову богомољу премана ђаурска. Црква

је дугачка 50 аршина, широка 30, а висока до крова 20. На њој су четири мања и једно велико кубе; има 42 прозора у два реда. Покривена је оловом, а попођена је четвороуглим плочама од камена. Има два кора, доњи је препрата за женске, а горњи за певачко друштво. У сред цркве су два велика стуба; уз десни је позлаћен сто митрополитов, а уз леви је сто за земаљског поглавицу и изнад њега је амвон; испред стубова су певнице. Иконостас је позлаћен, а радиле су га занатлије из Русије за 2000 дуката. На иконостасу су велике иконе поређане у четири реда; међу иконама је у доњем реду и икона св. Саве и св. Симеуна Мироточивога (Немање); има и руских светаца, јер су иконе рађене у сергијевском манастиру код Петрограда од прилога руске царске породице и руских великаша. На цркву је потрошено 36.000 дуката. На грађење цркве приложио је султан 500 дуката, да покаже Јевропи, како се стара и за своје немухамедовске поданике; 500 дуката приложио је и кнез Михаило; тадашњи свештеник Сава Косановић прикупио је у Русији поред поклона у разним црквеним утварима и готовине до 2000 дук.; остало је дала богата стара црква из своје касе, а поврх свега богата Сарајлије купиле су међу собом прилоге у три маха, сиромашни пак људи радили су без наднице и доносили грађу; крет и јабуку на кули приложиле су сарајевске госпође; мање прилоге дадоше Срби трговци из Београда, Дубровника, Трста и Беча. Црква је саграђена у византијскоме стилу од тесаног камена; штета, што је камен окречен. Осветио ју је митрополит Пајсије на св. Илију 1872. г.; тада беше 76 духовника и око 10.000 народа; било би и више народа, да није влада пустила глас, е ће Мухамедовци том приликом сећи хришћане. На освећењу је било и

шест консула страних велесида. За време освећења пред црквом је била упарађена војска, а поједина одељења крстарила су по граду; Мухамедовцима беше забрањено долазити у српски крај и близу цркви; оба наше, војени и цивилни, беху у једној српској кући спрам цркве, да одржавају ред. На томе освећењу произведен је за архимандрита потоњи митрополит Сава Косановић. Тек после окупације попеше звона на кулу, јер под турском владом скоро нигде се није смело звонити. Кад су подигнута звона, није било ни једне мушке руке у Сарајеву, која није тога дана ма и један пут повукла за уже бар једнога звона, а и данас има живих људи, који су цео тај дан провели у порти, па, чим би ухватили ред, држи за уже и вуци, док се нису ознојили; има их, који се хвале, да су звонили двадесет пута. Нова је црква на најживљем месту у улици Фрање Јосифа (ташли-хан), а око ње је пространа порта, засађена дрвећем и ограђена гвозденим шинкама. Кад се доправљала, причају, да не смеде ништа ни један радник попети се на високу скелу, те да нешто замаже на кули; један грађанин подухвати се тога посла бесплатно, али под погодбом: ако страда, да га опоју у новој цркви; он заиста падне и остане на месту мртав; црквени одборници не дадоше, да се опоје у новој цркви с тога, што су у своме празноверју зло слутили, ако у новој цркви буде први црквени обред опело — ради су били, да се рад у новој цркви отпочне крштењем или венчањем; и тако оног јадника опојаше у старој цркви, те с тога, кажу, сиђе на нову цркву проклетство и отуда и дан данас више народа иде у стару цркву, а нова је скоро празна.

Католици имају две цркве, једна је мала и стара — биће да је грађена почетком овога века — а друга

је пре неколико година подигнута богатим прилозима аустријских великаша; ова је саграђена у готском стилу и својом спољашњом и унутрашњом великолепношћу одликује се од богомоља осталих вероисповести. У тој је цркви значајна слика: како сељак Босанац скрушено пада на земљу пред братром — тиме је речито казан смер, ради којег је толики новац на ову цркву потрошен.

С леве стране од порте, око старе цркве православне, између црквено-општинских магаза стоји патни Школе српске православне општине. Кроз две капије иде се уз брдо, док се не дође на дугу равницу, на којој има шест зграда. Још више уз брдо а северно од цркве је конак сарајевског владике и добро-босанског митрополита, где је на горњем спрату митрополитов стан. Остале су зграде — осим једне — мање и приземне, но ипак је у њима дворница за седнице црквене општине и доскорашњег патроната гимнасијског, три собе за четири разреда гимнасије (трећи и четврти разред био је спојен и смештен у једну собу — те су собе сада одређене за основну школу), две собе за по два разреда мушке основне школе и велика дворница за школске свечаности. Онда има мања кућа на спрат са четири стана за наставнике. Поред тога има црквена општина велику кућу на спрат у улици Фрање Јосифа ниже нове цркве, у којој су женске основне школе. Те школе издржава црквена православна општина црквеним приходом. И ако је тај приход велики, ипак није био довољан, да се њиме поред основних школа издржи и нижа гимнасија, те су имућније Сарајлије сваке године између себе купиле оно, што је недостајало. На оснивање гимнасије завештавале су богатије Сарајлије знатне суме новца; тако су заве-

штали Стојан Ђурић 20,000 гроша, Јова Ђуковић 300 дуката, Манојло Јефтановић 250 дук., Риста Савић 200 дук., Ђорђе Бесаровић 200 дук., Константин Хаџи Ристић 200 дук., Јово Милаковић из Дубровника 100 дук., Ристо Михаиловић 50 дук., Мића Бесаровић 50 дук., Синови Ђ. Бесаровића (Ристо и Јово) 600 фор., Синови М. Бесаровића 400 фор., Јефтан Деспић 300 фор., Мића Ј. Савић 300 фор., Ристо Ђуковић 300 фор., Васо Х. Ристић 200 фор., Јово Р. Васиљевић 300 фор., Ристо Ј. Бесаровић 300 фор., Никола Савић 250 фор., Јово Р. Јовановић 200 фор., Марушица жена поч. Ристана Зеца 20 наполеона и др.; ове пак године завештао је један родољуб у Дубровнику 50,000 фор. на оснивање гимнасије у Сарајеву.

Важно је укратко изнети историју доскорашње православне гимнасије у Сарајеву. Од педесете, мислим, године била је нека врета трговачке школе, у којој су се сарајевска деца после основне школе учила најважнијим трговачким наукама. Кад је трстански трговац Ристо Тузлић, пореклом Сарајлија, после смрти оставио 20,000 фор. на тај смер, да се приход те суме троши на православну гимнасију у Сарајеву, тада су Православни с тешком муком израдили, да им турска влада допусти отворити гимнасију и довести у почетку само једног стручног наставника, који ће до бољих прилика сам школу држати. То беше А. Шушкаловић, млад човек, пун идеала, који је с одличним успехом свршио лицеј у Београду. Он је 1853. год. отишао у Сарајево под именом „управитеља основних школа“ (турске га власти не би друкчије пустиле у Сарајево) и по допуштењу отворио је петоразредну „трговачку академију“, у којој је предавао сам све: језике (немачки, талијански и француски) и трговачке предмете; у

колико је доспео, предавао је и остале предмете, што се уче у средњим школама, не би ли овој школи и без допуштења од власти дао што више средњешколки значај. Шушкаловић је радио у тој школи до 1863. г., а од то доба било је неколико више или мање спремних наставника у тој, да кажем, реалцици; у њој је у своје време радио и покојни директор теразијске гимнасије Т. Мијушковић, па садашњи игуман манастира Вратне у Крајини г. Филарет, који је уједно био и учитељ IV разреда основне школе. После окупације Сарајлије доведоше најпре једнога па двојицу и најзад тројицу стручних наставника из негдашњег Војводства, који по аустријскоме наставном плану отворише четири нижа разреда гимнасије; трећи и четврти разред био је спојен; тако је учињено, да се не би дуго мољакало за отварање нових разреда; аустријска је влада само с тога допустила, да се ова школа отвори, што су Сарајлије доказале, да је постојала у мало друкчијем облику и под Турцима. Први су професори били Хранислав Михаиловић, који после неколико година остави мучни положај наставнички, отиде у Беч, изучи медицину и данас је лекар у Лесковцу; Светозар Поповић — директор — који је умро као предавач шабачке гимнасије, и ја; помагао нам је учитељ Светозар Арсенијевић, који је после био учитељ цртања у Зајечару; тадашњи архимандрит Сава Косановић, пре него што је завладичен, предавао је веронауку заједно са свештеником Петром Максимовићем; на моје место после годину дана дошао је Митар Вујковић, садашњи предавач у I београдској гимнасији. Влада је често слала у ову школу свога референта за просветне ствари, да контролише школки рад. Долазили су кад и кад и сами гувернери. У ову су школу долазила сва деца

православних родитеља, и ако је била отворена и државна гимнасија. За мога професоровања било је у гимнасији 47 ученика и сви су као и ученици основних школа — изузевши некоје богатије — бесплатно добивали школске књиге и писаћи прибор од црквене општине. Више од половине тих ученика није могло успевати због слабе спреме из основне школе, но ипак је било неколико одличних, од којих је један данас учитељ у Сарајеву и уредник „Босанској Вили“.

Материјалну бригу о гимнасији и основним школама и неку врсту надзора водили су патрони. За мога времена били су патрони млади и заузимљиви трговци Ристо Ђ. Бесаровић, Ристо Хаџи-Дамјановић и Јефтан Деснић; они су уједно заступали школу и наставнике код власти. Мучан је био њихов положај. За сваку ситницу, која се тицала школе, ученика, учитеља и професора морали су давати влади објашњења. Како професорима и учитељима није био обезбеђен положај у овим приватним школама, то нико није могао ни хтео у њима остати, те су се наставници често мењали; црквени је одбор сваки час морао бирати нове наставнике па је много пута изабрао личности, које су се својим јавним радом дотле истакле као ваљани Срби; разуме се, да те личности нису биле влади по вољи па их просто није пуштала у Сарајево (Д. Јосић, професор у Београду, био је изабран али није пуштен у Сарајево), и ако није имала права, да те изборе потврђује. Сваког наставника морали су патрони по неколико пута пред полицијом бранити од разних денунцијација, јер у Сарајеву било је а и данас има много ухода, који су измињљали кривицу неким влади сумњивим лицима — а то су у првоме реду били наставници — да се тиме додворе. С једне стране то теретно

и у неколико опасно вршење надзора по саме патроне, с друге стране тегобно довођење новог наставника, кад пређашњи отиде или га позиција протера (директору С. Поповићу забрањен је повратак у Сарајево, кад се једне године о распусту бавио у тазбини у Срему); даље, што је најглавније, материјалне незгоде због све већих трошкова, а општина није могла добити ни парницом Тузлићева завештања од 20,000 фор. из Трета, остали пак завештачи такође нису плаћали, и поврх свега неки Православни из личних и себичних побуда (један је био владин лиферант па да не изгуби лиферације, други је хтео да своме сину обезбеди чиновничко место) почеше своју децу давати у државну гимнасију — све то учини те се ова православна гимнасија на неколико година по моме одласку затвори. Влада је засушивала материјалне изворе, из којих се ова гимнасија издржавала, гонила је њене наставнике, натеривала је јавно и потајно Сарајлије, да своју децу из те школе ваде а све с тога, да гимнасију сама општина затвори те да се не може влади ништа пребацити, кад би то она учинила — влада је дакле ову гимнасију упропастила, јер је видела, да ће њеним даљим смеровима у Босни баш та гимнасија највише сметати.

Још 1866. г. основале су у Сарајеву племените енглескиње Мис Макензијева и Мис Ирбијева завод за православне девојчице. За устанка 1875. г. завод би затворен, којим је по смрти Мис Макензијеве од 1874. г. управљала Мис Ирбијева; ова га је опет отворила 1879. г. У томе заводу српски се учи, српски се мисли, осећа и говори; велика се пажња обраћа српској историји; уче се предмети, што су прописани за женску учитељску школу. У завод се примају си-

ротe без оца и мајке, а и девојчице из имућнијих кућа за малу плату, јер сав трошак сноси Мис Ирбијева. Питомице имају у заводу храну, одело, учила и здрав стан у сред лене банте. Задатак је заводу, да одгаји питомице у моралу као добре Српкиње, као ваљане учитељице и вредне домаћице. У заводу раде стручно образоване учитељице, наставници основних школа сарајевских и наставници државне гимнасије. Кад која питомица сврши науке, Мис Ирбијева постара јој се за место, ако се спремила за учитељицу; које су за удају, удаје их о своме трошку; најнапредније у науци задржи за учитељице у своме заводу. Мис Ирбијеву одликовала је српска влада таковским крестом.

Виша женска школа отворена је 1890. г. нарочито у тој намери, да се стане на пут рђавоме и не-српскоме васпитавању, што су православне девојчице дотле износиле из католичких кластера. Поред научних предмета, који се и у овој школи предају као и у сличним школама, особита се пажња обраћа женскоме раду, где у везу важно место заузимају слике из српске прошлости: Косовка девојка, вечера кнеза Лазара, девет Југовића, Сима Милутиновић Сарајлија, слепи Вишњић и т. д. „што је“ по речима Босанске Виле „много боље и корисније него учити некакве швајцеске беспослице“. Сиромашне ученице имају од православне општине све, што им треба, а о Божићу и зимње одело. У тој школи има преко тридесет ученица.

У државној реалној гимнасији радили су па и данас раде већином затупани Хрвати, што би на силу хтели створити од Босанаца Хрвате, и по неки Словенци, који по невољи дођоше, јер немају места у своме завичају; беху и два Србина, Ј. Смодлака, сада професор у Крагујевцу, и П. Јовановић, сада уредник за-

грпског „Србобрана“ — лако је погодити, за што ова двојица нису више онде. Смештена је у лепу зграду и снабдевена је врло добрим училима, како би што више ученика примамила и одвратила од православне гимнасије. У почетку су примани ученици без икакве спреме, само да не буду клупе празне; описе су врло благе, тек да успех што бољи испадне. Тој је гимнасији задатак, да улева Сарајлијама у главу, како се у Сарајеву и у Босни говори босански, а не српски, да путем изопачених факата у науци отуђује Босанце од Српства, да потискује ћирилицу — једном рећу да измирује Босанце са аустријско-хрватским емеровима. Први наставници скоро искључиво тако су рђаво српски говорили, да је поглавито то одвраћало многу српску децу од ове школе; да ово потврдим једним примером. Професори су приређивали популарна предавања за ширу публику; грађанство је дошло у приличном броју једаред—дваред, па тек изостаде, јер просто не знало, чему га хоће та предавања да науче, није разумело, шта предавачи говоре; ја, коме су предмети тих предавања познати, јер су већином узети из гимнасијских предавања, нисам могао разумети многих новоскованих хрватских израза; то ће се прилично јасно видети из самога позива, штампаног у службеним новинама (позив је штампан најпре немачки, па хрватски и најзад српски):

„Услед високе наредбе земаљске владе од 22. Фебруара тек. године бр. 2564/1 обдржаваће се за одрастле становнике гл. града Сарајева у просторијама ц. кр. р. гимназије (Бемалуша улица бр. 86.) сваке недјеље од 6—7 сах. на вечер безплатна јавна предавања за народ из струке практичних наука на босанском језику, како следи

1 циклус¹⁾

1. Дне 6. марта Гимн. равн.²⁾ Др. Цох: О метричкој мјери. (Назорно тумачење).
2. Дне 13. марта проф. Перушек: О предрасудама.
3. Дне 20. марта дир. Др. Цох: О муњевини³⁾ са физик. покусима⁴⁾.
4. Дне 27. марта проф. Смодлака: Знање је највише благо.
5. Дне 3. априла проф. Јовановић: Што знаду наше домаће животиње.
6. Дне 10. априла проф. Мор: Цртице из светларства⁵⁾ (са физик. покусима).

Подносно равнатељство позивље цјелокупно становништво, да изволи ова научна предавања, којима се свакому прилика пружа, да се у вечерњим сахатима одмора о горе наведеним предметима лаким начином научи, чим многобројније посетијети.

У Сарајеву дне 1. марта 1881. г.

Равнатељство ц. кр. р. гимнасије“.

Све је ово преписано са свима језичким погрешкама хрватскога стила, који је опет буквални превод службеноме тексту немачком.

Од како је затворена православна гимнасија, иду у ову школу и сва православна деца сарајевска, а има и нешто мухамедовске.

Конак је лепа зграда у јевропскоме стилу са пространим дворштем и бантом; у тој су згради до оку-

¹⁾ Тамај згодна реч, да примам Сарајлије!

²⁾ Равнатељ — директор.

³⁾ Електрицитет.

⁴⁾ Експеримент.

⁵⁾ Оптика. Сва ова тумачења пронашао сам из немачки написаног позива.

нације седели босански везири, а од тада у њој седе аустријски ђенерали као гувернери. Конак је на левој обали Миљацке. Око конака се неколико пута и крв пролила, кад су се буниле Сарајлије против својих валија. Пред конак долазе свечане бакљаде, кад разни великодостојници аустријски дођу, да виде „нову Аустрију“, како Аустријанци зову Босну и Херцеговину. У томе конаку заснивало се па и данас се заснива, што више користи доноси другоме, него што је на корист Босанцима.

Војничка касина је скорашња а врло лепа зграда; подигли су је Аустријанци на једном доскорашњем гробљу мухамедовском у улици Фрање Јосифа. Гробље је ишчезло тиме, што су војници, по заповести ноћу уклањали поједине надгробне плоче, које су после употребљене за разне зграде, па су наносили земљу те је једнога дана освануло то гробље без гробова, а доцније је претворено у башту. Касина је зборниште официрима, који се у њој састају, хране и приређују врло сјајне забаве; на тим забавама данас Сарајке — жене и девојке — које су се негда поносиле одашошћу ка својој народној игри и ношњи, играју валцере и остале вртоглавице, а уз то се облаче у костиме, што их носи раскалашни женски свет у јевропским престоницама на развратним забавама. И то је један од много хваљених начина, како Аустрија заводи у Босни јевропску културу.

Од осталих зграда помињемо: позориште, које је један спекулативни Јеврејин саградио и у коме се дају забаве па чак и немачке оперете, пошту, музеј, велику касарну на левој страни Миљацке, железничку станицу, беледију (општински суд), фабрику за дуван и фабрику за гајтан.

Сарајево сваким даном све више губи изглед мухамедовскога града; улице се проширују и регулишу, граде се нове јевропске куће; поред Миљацке довршује се леп кеј, а преко ње се граде све нови и нови мостови; стари водовод се обнавља и поправља, а трамвај снаја најважније и најживље крајеве града.

IV.

СТАНОВНИЦИ

СТАНОВНИШТВО ПО БРОЈУ, ЈЕЗИКУ И НАРОДНОСТИ.

Сарајево као велико стовариште роби из Азије и Јевропе, као средиште трговине за северозападни део балканскога полуострва и као један од најважнијих посредника промету између Истока и Запада имало је у своје време до 100,000 становника; у прво време султан га је покљонио својој матери, да она прима сав приход од тога града и да га троши, како зна. Које беснило разних валија, које честе побуне ђудљивих Сарајлија, које Сарајлијама неприлагодна и у оните неправична управа аустријска раселише Сарајево, те данас једва ако у њему има до 50,000 становника. Службени подаци аустријски говоре о 30,000 становника, и ако је аустријски капетан Темел у шездесетим годинама нашао близу 50,000; тај службени број није тачан, јер хареми нису приступачни пописној комисији, те сваки Мухамедовац по личном свом расположењу казује број својих кућана, јер зна, да му пописивачи не могу ући у сваку собу па да му изброје свако чељаде; то Мухамедовци поглавито с тога чине, што се боје од повишице и онако великог плаћања држави. Мухамедоваца има до 39.000; Јевреја до 1500, а Католика око 200; остало су Православни (око 10.000).

Изузевши Јевреје, сви остали становници Сарајева говоре чистим српским језиком и то јужним дијалектом, који се одликује од свих осталих српских дијалеката својом елеганцијом и чистотом. Мухамедовци мешају у свој српски говор само оне турске, арапске и персијске речи, којима нису умели наћи српскога израза, и које су као обележје Мухамедовства морали примити па су их ипак према природи свога матерњег језика српског дотерали; тако кажу мејтеф место мектеб (основна школа), Авдурахман место Абдурахман, андес место абдест, шехит место шехид (светац т. ј. који је за веру погинуо), мелек место мелек (анђео), шедрван место шедребан (водоскок), пашалук место пашалик, рамазан место ремазан, серашћер место сераскер (главни заповедник војсци), текија место теке, ђумур место кимир и др. Мухамедовци у Сарајеву, мрзећи Османлије — праве Турке — мрзе и њихов језик те неће да говоре турски и који знаду, иначе би давно и давно заборавили српски. Од Мухамедоваца примиле су и остале Сарајлије у свој говор неке турске изразе.

Како су обичаји и језик обележје народности, то су Сарајлије Срби, изузевши оно Јевреја и нешто мало Цигана; о језику мало час беше говора, а о обичајима говорићемо код разних вероисповести.

Греше они, који Сарајлије деле због вере на Турке, Србе и, рецимо, Хрвате; све су то Срби и баш због вере најправедније је поделити их на Мухамедовце, Православне и Католике и ми ћемо се ове поделе држати.

Међу тим мора се и то истаћи, да се Мухамедовци сами називљу Турцима и да све Немухамедовце називљу рајом т. ј. стоком — под тим именом нарочито су разумевали Хришћане.

1. МУХАМЕДОВЦИ

БЕГОВИ. — КАПЕТАНИ. — СПАХИЈЕ. — АГЕ. — ЈАБИЧАРИ. — ОСМАЊИЈЕ. — РАДНИЧКИ СТАЛЕЖ. — ПРЕЗИМЕНА. — ХРИШЋАНСКИ СВЕЦИ У МУХАМЕДОВАЦА. — ПЕСМЕ И ПРИЧЕ. — КУМОВАЊЕ. — МУВАРЕТ-ВЕЧЕРИ. — НЕПОШТОВАЊЕ СУЛТАНА. — ПОВУНЕ САРАЈЕВСКИХ БЕГОВА. — РЕФОРМАТОР МАХМУД И. — ВАЛИЈЕ: ЦЕЛАДЕДИН, СЕЛИМ, АВДУРАХМАН, МУСТАЈ, МОРДИЊА. — ХУСЕИН КАПЕТАН ИЗ ГРАДАЦА ПОБАЗИ НА СТАМБОЛ. — КАРА-МАМУТ САВЛАЂУЈЕ ХУСЕИНА. — ХАТИ-ШЕРИФ ОД ЂИЛХАНЕ. — ТАХИР-ПАША. — СЕРДАР ЕБРЕМ ОМЕР-ПАША, УКРОТИТЕЉ БОСАНСКИХ БЕГОВА. — ОСОБИНЕ МУХАМЕДОВАЦА. — ФАНАТИЗАМ. — МОЈИ ПОЗНАНИЦИ. — ХАРЕМ; ЖЕНЕ И ДЕВОЈКЕ; МУШКАРЦИ. — ОДЕЛО. — ЈЕЛО. — ЧИСТОТА. — ШКОЛЕ. — БАВА. — КОРАН. — АВДЕС. — ПЕТАК. — РАМАЗАН. — КУРБАН БАЈРАМ. — СМРТ И ПОГРЕБ. — РАЈ. — РЕИЗУЛЕМА. — ПОЛОЖАЈ МУХАМЕДОВАЦА ПОД АУСТ. ВЛАДОМ.

У главноме деле се на два сталежа: племићски и раднички.

Док је Босна била независна краљевина, било је у њој много војвода и кнезова с феудалним правима; у рукама тих великана био је већи део земљишта те су многи великаши били толико силни, да су се често смели противити и својим краљевима, нарочито су у сукоб с владарима долазили великаши богумилске вере, која је најзгодније земљиште нашла у Босни. Кад Турци, у први мах (1416. г.) позвани у помоћ баш од самих

богумала¹⁾, потпуно освојише Босну (1463. год.), тада босанека господа, у првоме реду богумили, не хотећи завојевачу робовати, приме ислам и задрже сва своја властелинска права. Од те истурчене господе постадоше бегови, данашње племство у Босни са средиштем у Сарајеву; који се од тих бегова умео додворити, временом је постао паша па и везир. Многи од те господе и дан данашњи чувају старинске повеље, што им негда дадоше босански краљеви; у тим повељама сачувано је еписко порекло многој данас мухамедовској породици, у њима се може лако наћи расцет многом још до сада нејасноме питању из босанске историје, само неповерљиви Мухамедовац не да ђаурскоме оку, да обесвети ту његову светињу. Ови су бегови за турске владавине господарили као и пре, а турској завојевачкој политици нишло је у рачун, да им иде на руку и да им повлађује, док се нису толико осилили, да нису слушали ни самога султана. Бегови, ако нису могли доћи до вишега звања, тежили су, да постану капетани, т. ј. да управљају којом било тврђавом (Кулин-капетан, Хусеин-капетан), а то је значило имати скоро апсолутну власт у покрајини, што је принадала дотичној тврђави; капетанско је звање прелазило с оца на сина; капетани су и своју војску имали.

Султан је добрим војницима, који су се нарочито као коњаници у боју одликовали, давао одређене покрајине, да у њима за султана купе десетину, а за себе, колико им је воља; те покрајине звале су се спахилуцима, а господари им спахије. Тиме је постао нов ред племства — спахије. Спахије су уживале спахилук, док су живеде; сваки спахија морао је

¹⁾ То је верска секта, која је имала много последоватеља у Босни за време њене самостајности.

према своме спахилуку повести у бој одређен број коњаника, кад год би султан захтео; ти коњаници одликовали су се у свима турским ратовима и увек су се кући враћали с богатом пљачком. Бегови и спахије су више племство у Босни.

Они Босанци, који су примили ислам, а пре тога нису били племићи, бавили су се или трговином или занатом и звали су се аге особито они, који су радом стекли. Аге су ниже племство. Овде нам ваља поминути јањичарски сталеж. Још Мехмед II освојитељ Босне одвео је из Босне 30.000 деце, па их у своје време уврстио у јањичаре; разуме се, да се то и после понављало. Јањичари су се у турским ратовима одликовали као пешачка војска. Босански јањичари, који беху као посада размештени по тврђавама у Босни, кад изслужиле на им би допуштено, да се жене, дадоше се на индустрију па почеше и земље куповати. Њих беше много и у самоме Сарајеву па, како беху већином евраманци, узимали су од Хришћана на силу све, за чим су тежили те су у почетку само угњетавали рају, а доцније су они стали заповедати и самим беговима; сви су слушали свога старешину јањичарског агу, који је седео у Сарајеву и био врло важна личност. Тај јањичарски сталеж, уз који морадоше пристајати бегови и спахије, мало по мало постаде прави господар Босни, од којег су и валије зазирале, јер су јањичари већином живели у задругама па су те задруге, кад год је њихов интерес захтевао, слонки устајале, да и оружјем извојују, што су хтеле. Порта је истина постављала највише чиновнике, али су јањичари увек прогнали те чиновнике, ако нису радили, што јањичари хоће.

У Мухамедовце ваља рачунити и Османлије (праве Турке из Цариграда, Анадолије), које је Порта овда

онда (на пр. кад се Србија ослободила) насељавала по Босни, или их слала у Сарајево као чиновнике. Те су се Османлије полако губиле, јер су примале језик и обичаје мухамедовских урођеника, или су се враћале, од куда су дошле, јер их Мухамедовци као дошљаке нису трпели. Сарајевски Мухамедовци имали су јаких веза с Цариградом па су могли уклонити сваког чиновника Османлију, који им није био по вољи, шта више они су и самог валију Османлију смењивали, који се по старинскоме обичају није смео више бавити у Сарајеву од 24 сахата. Чиновници Османлије били су већином синови многих паша у Стамболу, па су им давана места у Босни, да се обогате, јер је Порта мрзила Босанце те им је шиљала најгоре чиновнике, да их материјално упропашћују.

Сваки писмен Босанац има титулу ефендија, а тако су се звали и чиновници Османлије.

У раднички сталеж иду они Мухамедовци, који су били пре турске најезде поданици појединим војводама и кнезовима па, кад им господари примише ислам, примише га и ови те осташе слободни и имађаху права, да иду у војску и да као занатлије теку имања. Мухамедовци из тог сталежа већином баве се трговином или занатима; међу њима има и много сиротиње, која најтеже послове ради.

Неки Босанци, примивши ислам, преврнуше своје име на турски (Мустафа Хилми, Мехмед Хулуси) и ако су радије задржали свој матерински језик, а многи опет у своме босанскоме поносу сачуваше своја старинска презимена те се види, ко су им били дедови (Капетановићи, Кулиновићи, Рајковићи, Видајићи, Соколовићи и др.); многи турскоме имену прилепише српски свршетак „ић“ (Алипашић, Дедагић, Џенетић, Хаџи-

зовић, Фазлипашинић и др.). Ма да скоро увек говоре српски, ипак неће рећи за свој језик, да је српски, већ кажу „бошњачки“ или „нашки“.

И ако су увек били врло одани својој новој вери те се сами чак и „Турцима“ зову, ипак Мухамедовци нису могли са свим заборавити свога порекла, као што се то лепо види из њихових турско-српских презимена и језика; то се још боље види из тога, што и данас поштују своје негданње патроне, јер многи празнују Св. Ђурђа и Св. Илију (Алиђун) и тих дана излазе на теферич, да се веселе, и на таком веселу певају све песме — обично женске — које и Православни певају, и причају приче, које и Православни причају, а у причање упулећу пословице, које и Православни употребљавају; сами признају, да је то празновање од дедова на њих прешло. И данас има Мухамедоваца, који тајно зовну на гроб својим сродницима попа, да чита молитву за покој души преминулима.

У Мухамедоваца сачувао се и српски обичај кумовања. До скоро је био обичај, да и Мухамедовци на свадбама имају кума, као што о томе говоре неке песме њихове. Још и данас постоји обичај шишаног или воденог кумовања; домаћин (Мухамедовац), кад му се роди дете, зовне свога доброга пријатеља (Хришћанина или Мухамедовца), да он први маказама засече детету косу, која пада у суд с водом и тиме овај постаје детету кум, а дужност му је, да детету буде увек на помоћи на ма га и главе стало; ово је кумовање често измирило две непријатељске породице. Трећа врста кумства јесте кумовање код сунета (обрезивања); онај, који том приликом држи дете, постаје му кум и тако га зову сви најближи

детињи сродници па га толико поштују, да пред њиме женска чељад не крију лица.

О мубарећ (тако вели Босанац, а Османлија мубарек) вечерима — то су четири свете вечери у години — Мухамедовци шарају свеће и пале их. То шарање, веде Мухамедовци, остало је место ускршњег шарања јаја по допуштењу султана Мехмеда II; други тврде, да је то арапски обичај, који је данас осим Сарајева у Босни запуштен. Било, како му драго, за нас је значајно, што Сарајлије тај обичај доводе у везу са својом старинском вером.

Сарајево беше средиште мухамедовскоме фанатизму у целој Босни; у њему беше највише мухамедовске господе, ага и бегова, који се толико осилише, да су мењали све чиновнике па и саме валије у Босни. Шта и шта пута дође валија у Сарајево па позове на договор сарајевске бегове, а они, сидни у своме господству, не хтедоше му ићи на ноге. То непоштовање долазило је отуда, што су валије, долазећи из Стамбола, разбојнички уцењивале богаташе, не зазирући ни од каквих средстава, само да до смера дођу; тако је 1745. год. Али-паша Ђимовић ударио троструку порезу и многе јале задао онима, који је нису хтели платити; валије су измињале кривице богатим беговима и, који није могао платити новцем, плаћао је главом. Кад се још узме у обзир, да те валије нису познавале прилика у Босни и грешиле, онда је јасно, да је све то морало изазвати бегове, да не поштују најпре само свога пашу. То непоштовање власти доцније прелазило је и на саме султане, те су бегови чувеног реформатора Махмуда II називали чак и „ђауrom“ из тог круног разлога, што је хтео у војсци завести јевропске панталоне; томе непоштовању најбоље је огледало сва кратка песма из најновијега времена:

Јадан царе
каке су ти царе —
чаге (хартуја) царе,
а цигани војска!

Том песницом исмевају се турске каиме (папирни новац), јер су Мухамедовци навикли на метални новац, а исмева се и одрпано одело у турске војске.

Сарајевски бегови исказивали су своје жеље у Стамболу преко нарочитих својих људи и, ако се о тим жељама није водило рачуна, за кратко време букнуо би устанак у целој Босни; те домаће буне слабиле су турску царевину. Да поменем једну од многих ранијих побуна. 1750. г. дође валија Авдулах и заште од Сарајлија, да му издаду незадовољнике као рђаве људе; кажу њему Сарајлије: нема у нас злих људи, нити можемо издати оних, које налазиш као зле, док их суд не осуди. Авдулах хтеде их силом похватати, а Сарајлије скоче на оружје, побију пашину војску и паша мораде побећи. Таке буне понављале су се често, а учесташе нарочито у почетку деветнаестог века, кад сарајевски бегови видеше, да султанову војску побеђује малена Србија под Кара-Ђорђем и Милошем. Најзад Порта одлучно настане, да се у Босни опрости неспособној туторства сарајевских бегова, а даде јој се прилика, кад се оно бегови опет побунеше у трећој десетини овога века.

Владао је Махмуд II, који је у целој турској царевини заводио неке јевропске новине, што му их прека потреба диктовала: укидао је јањичаре, заводио низам, преустројавао је војску. У Босну је послао за валију Целадедин-пашу (1819—1821. г.) са заповешћу, да све реформе без икаквога обзира изврши. Одлучни Целадедин је све радио по правди, а није био подмитљив.

За се је задобио неколицину сарајевских ага (чувене Цицафиће), па је с њима у договору дао убити многе капетане, противнике новинама, и међу њима и чувенога барјактара Ахмета Фочића баш у самоме Сарајеву. Целадедин није бирао путова, да дође главе незадовољним беговима и тим безобзирним својим поступком изазвао је бегове, те се пожалише у Стамболу и заискане, да се Целадедин уклони, што им се обећа, али се не изврши. И да није Целадедин морао ићи на Црну Гору па после несрећне војне изненадно умро (веле, отровали су га), он би извршио, што је султан хтео.

Његов прејамник Селим (1822. г.) био је млакоња и бегови се полако осилише, те се све присталице султана и Целадединове морадоше из Сарајева иселити.

То је тако трајало до 1826. г., кад је султан послао у Босну новог валију, београдског пашу Авдурахмана. Овај је лепо живео с кнезом Милошем, те му кнез помогне, да наоружа 200 пратилаца, па он с њима а у договору с неким важијим људма у Босни (звонички капетан Видајић) пређе у Босну и уђе у Зворник и тада већ доцне беше, што сарајевске аге хтедоше узети Зворник од Видајића. Авдурахман позове у Зворник виђеније Сарајлије на договор и дођоше му стари Бакаровић и син му јањичар-ага Пиња, феиз-ага Турнаџија, Ибрахим-ага, двојица Тамиџија и Ђенђ-ага. Валија их и не пусти преда се, већ их даде подавити, а Пиња прогна у Ниш. Авдурахман уђе у Сарајево, где га поздраве 21 топом, али је дошло до крваве борбе, јер су с валијом ушле и прогнате присталице Целадединове. Трећи дан по своме доласку у Сарајево изда Авдурахман наредбу, да имају доћи на војно вежбање сви Мухамедовци од 20—60 година а то беше једна од султанових рефорама. Послушаше га и сваки

дан се вежбало до 400 људи, док се нису сви Мухамедовци по три пута на вежбању измењали. Доцније нареди, да му дођу у Сарајево по 20—30 мухамедовских првака из главнијих градова: из Травника, Бањалуке, Градачца, Тузле, Лијевна; нико не смеде изостати, а, како који дође, валија га баца у тамницу у тврђави; кад сви дођоше, пошаље он у тврђаву још неке виђеније Мухамедовце из самога Сарајева. За мало на сваког дана тек испале с тврђаве по 20—30 топова, а код сваког тона удаве по једног Мухамедовца — по броју избачених топова знале су Сарајлије, колико је сужања ког дана главом платило; од поуздане смрти спасао би се само онај, који је могао валији платити 60—80 кеса (до 50,000 динара). Свима подављеним Мухамедовцима секли су главе па су по валијиној заповести морале ћурчије гулити кожу с глава, солити и сламом пунити — то је валија све послао у Стамбол; ћурчијама се плаћало дукат на дан за тај рад. Тада је погинуло око 300 Мухамедоваца. Авдурахман је и Православнима натурао големе намете. Он је својим одлучним и суровим поступањем на часак принудио Сарајево и Босну, да приме реформе. Незадовољство и огорчење притајило се на часак, да 1828. г. још жешће опет избије на површину. Те године Мухамедовци једнога дана затворе чаршију и скоче на оружје, а телали по улицама завикаше: „умет и Мухамед (за веру и слободу)!“ Авдурахман начини барикаде на три ћурприје и напери топове на бунтовнике. Првога дана не доби ни једна страна. У ноћ позову Сарајлије Височане у помоћ и ови дођу на валију па га сви слонке толико притесне, да је морао отићи из Сарајева.

На његово место би постављен Мустај паша, с којим су сарајевски бегови терали сирдњу: морао је

пред светином скинути нову униформу штапску па пуштити да га окупају и после морао се као покајник неко време Богу молити; стешком муком изнео је главу. Новоме валији Моралији (Морали Али Намик — Али Намик из Мореје, 1828. г.), кад стиже у Сарајево, рекоше Сарајлије: „ранга си дошао, не мореш свршити; већ сутра не чекај сабаха (јутра), јер ми не одговарамо, ако ти што буде“. И он, немајући војске, врати се преко Херцеговине и Дубровника у Стамбол.

Сви противници султановим реформама састану се за тим у Сарајево и изаберу себи за везира богатога и јуначнога Хусеина, капетана из Градачца, који се сам називао змај од Босне, да им уједно буде и вођ у борби, која им је с Портом неминовно предстојала. Хусеин развије заставу у име Пророка, искупи војску (око 40,000 људи) и пође на султана и стамболску владу ка Косову; на томе путу босански Мухамедовци, сећајући се своје српске прошлости, певали су: како иду на Косово, где су им дедови веру и славу изгубили, па нек онде буде крај и њиховој вери и слави, или да се као победници кући врате. Уз Хусеина пристану и Арнаути (20,000 људи) те он потуче султанову војску и освоји Пећ, Ниш, Софију и стао се спремати, да пође и на Стамбол. Но лукави везир Решид паша обећа све, што су они хтели, и од Хусеина одвоји најпре Арнауते а после и тузланскога капетана — обећао му, да ће он бити валија у Босни, и лаковерни капетан пође кући са својом војском. Тада се и Хусеин мораде вратити. Султан пошаље у Босну нову војску под Кара-Мамутом (Махмуд), који у крвавој борби пред Сарајевом 1831. г. потуче Хусеина и Хусеин побегне у Аустрију, а нови валија (1831—33. г.) не уђе у Сарајево, већ се утврди на брду Горици.

Мамут је био милостив и човечан те га је Порта сменила, а његови прејамници беху одвећ млитави те се бегови опет осилише. Валија је привидно владао, у ствари су владали сарајевски бегови и њих је нарочито наљутио хати-шериф (оно, што султан својом руком напише) од Ђилхане (3. нов. 1839. г.), којим је султан свима својим поданицима обезбедио живот, имање и образ. Бегови не хтедоше слушати те наредбе и у четрдесетим годинама залуд су настојавале валије — обично нису имале довољно војске — да слома непокорне бегове. Тек Тахир-паша (Четгелоглу Мехемид Тахир, 1846—49. г.) почео је с успехом заводити ред, али умре 1849. не свршивши скоро ништа, а те године букне опет врло велики устанак.

Најзад Порта повери Омер-паши 1850. године, да укроти босанске бегове. Омер-паша је био Србин грађинар и звао се Михаило Латас; утекао је из аустријске војске у Бањалуку, где се потурчио, па одатле доспео у Цариград, где је постао учитељем наследнику Абдул-Меџиду; у војсци се толико одликовао, да је дотерао до титуле сердар-екрема (врховног заповедника војсци). У лето 1850. дође Омер-паша са својим харемом и с великом пратњом до Сарајева. Имао је 11 табора војске (табор — 750 војника), једну пољску батерију и нешто коњаника. Утаборио се на Горици. Он нареди, да се с великом свечаношћу уз пуцњаву из топова прочита ферман, којим је постављен за валију и овлашћен, да изврши хати-шериф од Ђилхане. Мухамедовци су мирно саслушали, али су се одмах одлучили, да омету султанову вољу. Прво се побуни источна и северозападна Босна (Тузла, Бањалука). Омер-паша с мало војске савлада многобројне противнике у Посавини, коловође похвата, даде их на магар-

цима провести кроз Сарајево и са стотином других ага и бегова пошље у Стамбол, па похита у Херцеговину, где такође устанак угуши. Док је још био у Моетару, крену се устаници из Бихаћа преко Бањалуке на Травник и Сарајево. Омер-паша поручи заповеднику у Сарајево, да топовима град са земљом срани, ако се само макну Сарајлије, па сам пође на суерет устаницима из Крајине и с њима се судари код Јајца и растера их на све стране. За тим је прошао кроз побуњене крајеве и похватао све незадовољне бегове и аге па их испратио у Стамбол; међу њима беху и многи невини, а било их је око 500; неки су у Стамболу помрли, а неки се после неколико година кући вратише.

Пред јесен 1851. г. врати се Омер-паша у Сарајево и ту је седео до пролећа. Од тада је Сарајево била стална столица босанским валијама. Скоро све беше извршено, што је хати-шериф наредио; за чиновнике су свугде постављене Османлије; спахије нису смеле кињити рају; одузето је оружје и Хришћанима и Мухамедовцима; бегови се нису могли мешати у земљску управу; заведени су судови, пред којима су сви — али за кратко време — били једнаки; укину се капетаније и спахилуци, а заведу се санџаци и хахије — Босна постаде вилајетом. Од Омер-паше престаде дотадашњи ропски обичај, да раја мора сизазити с коња пред агама и беговима. У то време установљен је у Сарајеву први консулат аустријски. Католички братри (Јукић и Мартић) умедоше се додворити Омер-паши те је чинио многе услуге католичкој пропаганди. 1852. г. вратио се Омер-паша из Сарајева у Стамбол, и још није ни изашао из Босне, кад у Сарајеву букне пожар који је у прах и пепео претворно десну страну града.

Страх, што је Сарајлијама улио Омер-паша, трајао је дуго и понусти тек на десетак година пред окупацију, те су аге опет почеле аговати а бегови беговати, док им Аустрија не стаде на пут 1878. г.

* * *

Мухамедовци по свој прилици с тога, што их породична предања старинска, језик и сва околина живо подсећа на српско им порекло, труде се из све снаге, да се животом и обичајима што већма отуђе од своје хришћанске браће — за срце би их ујео Турчин, који не би признао, да су они с њиме једнаки. Отуда се босански Мухамедовци слепо држе корана, како га им често врло неспреман хоџа тумачи; отуда врло крвнички поступају с Хришћанима; отуда су они већи Турци од самих Османлија („Потурица гори од Турчина“).

Док је Мухамедовство иначе обележје вери, дотле је оно у Сарајеву и Босни обележје господству — Мухамедовац само може господарити и уживати, а Немухамедовац мора радити и слушати.

Мухамедовци су високог узраста, широких плећа и снажних мишица те могу врло тешке послове радити и много издржати; озбиљни су увек и ћутљиви, што лепо одговара бледој боји њихова лица.

Мухамедовци су у опште поносни, што се види и из понашања најсиромашнијега; хвалисави су — особито се радо хвале својим јунаштвом; за општу ствар готови су у свако доба мрети; ништа неће учинити, што је по њихову схватању непристојно; поштени су и одржаће у свакој прилици задату реч; као пријатељи верни су, а као непријатељи осветољубиви; поштују јунаштво и у противника; гостољубиви су и не заборављају до гроба, кад им ко добро учини; на лицу

им се чита мушко достојанство; старије поштују, а деца необично дубе своје родитеље; највећа је увреда, кад им се каже, да лажу; мрзе Османлије, јер им ове могу пребацити, да су Потурице; мрзе Хришћане више, но што то коран прописује („Влах био, ако није тако“, куну се Мухамедовци). Због слепог придржавања коранских прописа нису лако приступачни новинама и знају само за оно, што постоји од старине те отуда сарајевски бегови дижу буне и против самих султана, кад уводе реформе; отуд је култура у Босни остала, где је од вајкада била, и ако сам ислам баш културу унапређује, као што нам сведочи историја Арављана; они су, дакле, на ономе степену образовања, на коме су били у 16. веку. Мухамедовац за живу главу не би се понизио, да и у крајњој сиротињи служи Хришћанину, радије ће бити и амалин; он је побожан и ни по коју цену неће пропустити, да врши коранске прописе: пост, авдес, молитву, на ипак има у Сарајеву Мухамедоваца, који јавно и потајно пију пиво и ракију, и ако то коран забрањује. Тај фанатизам попустио је од Омер-паше и од кад јевропске велесиле установише у Сарајеву своје консулате, а највише од окупације. Тај фанатизам у њих није поникао из унутрашњег убеђења, да је ислам најбоља вера, већ из невоље, која их је нагнала, да приме ислам од завојевача, који им је оставио избор: ислам или смрт. Како су дакле примили ислам по невољи, то су по невољи постали и фанатици, да им не би прави Турци могли пребацити, е су у вери лабави — они су фанатици из страха од Османлија. Томе је најбоља потврда то, што многи Мухамедовци чувају као светињу старинске властице својих хришћанских предака и у поверењу веле, да ће се вратити Хришћанству, само ако има

изгледа, да ће као Хришћани живети лакше или исто онако, како су живели као Мухамедовци, или ако им ко као нови господар врати властелинска права, што су по својим повластицама имали и што су с турском најездом престала. Многи чувају и старинске печате својих хришћанских предака и, кад потписују каква важна документа, ударају и тај печат.

У најстарије време Мухамедовци су према Хришћанима били тирани а у главноме због тога, што су то били негдашњи богумили, које су пре турске најезде љуто гонили Православни, па су сад они као господари враћали Православнима мило за драго. Доцније, јер крв није вода, толико су се бар у главним градовима с Хришћанима измирили, да су нарочито у Сарајеву ишли Хришћанима у кућу и себи их звали, особито су се женскиње врло лепо живеле. Мухамедовац често пута заволи којег Хришћанина толико, да ће му више учинити, но што би учинио своме најрођенијему; највећа милошта, што ју је кадар такав Мухамедовац своме пријатељу Хришћанину учинити, та је, да ће га понудити, да се потурчи, јер му је жао, што ће као неверник у џенему (паклу) горети.

Познавао сам се с неколиким Мухамедовцима. Да поменем двојицу мојих познаника.

Абит-ефендија био је пред окупацију јузбаша у турској војсци; после се као трговац наставио у Новоме Пазару па често долазио у Сарајево. Он ми је много причао о Хаџи Лоји и његову устанку. Усред најживљег разговора, чим би Абит чуо муџина са мунаре, скочио би и пошао у памију. „Куда ефендија?“ питам га. „Да клањам“, одговара он и учини селам.

Са младим Мехмед-бегом Џенетићем, који се више дружио са Православнима но са Мухамедовцима,

састајао сам се скоро сваки дан. Јединац у богате мајке живео је одвише раскалашно, те је може бити баш због тога пре осам година умро у најбољем веку. Био је пиво и ракију, а вина не би окусио ни по што. Шта ми је пута, кад се загреје, поверљиво рекао: „Нисам ти ја, учитељу, Џенетић, већ Рајковић (џенетрај); ал' ђедови ми примише ову вјеру па, како сам се нашао, тако и остајем.“ Причао ми је, како се Мухамедовци много љуте на султана, што их је предао Шваби, те би сад пре пристали, да им заповеда и Милан-бег (онда кнез Милан), него да се врате султану.

Сам Калаји, министар за Босну и Херцеговину, прича, како му је један Мухамедовац, мудир, рекао: „у мени тече крв ових људи“ — и покаже Православне у својој пратњи — „јер ја сам из старе и славне породице Соколовића!“

* * *

Мухамедовци имају по једну жену, а ретко се нађе, да који има две. То је донекле отуда, што су одржали старински обичај хришћански, а донекле и отуда, што скупо стаје издржавати више жена.

Харем — одељење за женску чељад — највећа је светиња у мухамедовској кући и главом се игра онај, који се усуди, да у ту светињу уђе и обесвети је. Харем (светиња) зове се и свака удата жена, која свој век жалосно проводи одвојена, тако рећи, од света у засебним одајама, где јој је сва забава разговор, кава, слатко, дуван, вез и плетиво; отуда су жене деца до своје смрти, јер врло мало искуства имају, мало познају свет, у опште врло мало знају.

Жене носе широке димије од разнога сукна, од свиле и чохе (шалваре, наша сукња), ђечерму (прелук, пришњак без рукава), поврх њега дугу а скупоцену

антерију са рукавима, а по њој фермен (капут без рукава). Све су те хаљине богато златом извезене, особито антерије и фермени, међу којима има узоритих радова; антерије се кроје од кадиве и свиле (ермадал) од атласа (инглема), везене су свилом (тефтебаш). На глави носе капу, за коју је пришивен златом, бисером и филигранским радом искићен тепелук; на капи је кита од свиле, а поврх чела низ златних новаца; око капе су плетенице. Обућа им је у кући кадишли папуче, извезене златом или сребром. Кад излазе на улицу, носе фереду (широку горњу хаљину угасите боје) и покривају своје домаће одело; лице покрију белим јашмаком, тек им се очи виде; на ногама су им жуте, шиљасте ципеле — јеменије. Страст им је, да боје лице, обрве, усне па и нокте. Жена не сме никада ући у мужевљу собу.

Девојке до 15 година носе фес, либаде, шалваре, нануле; не крију лица, шта више мешају се и с момцима на извесним игралиштима и отуд настаје ашиковање: момак долази девојци под прозор на разговор па је после неког времена свему крај венчање. Много је обичије, да просидбу свршавају старији међу собом, а не тиче их се, хоће ли се младенци. Ређе су свадбе, где срце говори, и то бива, кад је момак приликом ашиковања толико познао девојку, да ју је заволео, па је због тога, што не пристају старији, украде, разуме се с њеним пристанком, и одведе је кући, где је држи седам дана, док се не спреми за венчање. За тих седам дана девојка строго пости и само по сунчеву заходу једе и пије воде. Седмога дана дођу јој другарице и рођаке и свечано је окупају па је лепо обуку, и тада први пут пред њу изађе младожења. Ако су вољни и девојчини и момкови родитељи, да се

опријатеље, онда момак дође девојчином оцу у селамлук и каже, рашта је дошао. Отац зовне девојку и она скоро непокривена лица уђе па, ако се момку допадне, момак сутра дан пошаље претен и свадба обично бива после недељу дана са гозбом, каква је и у Хришћана позната, само што се мушки одвојено од женских веселе. На свадби и на другим весељима певају се песме врло сродне с хришћанским.

Које округа превласт мушких над женским, која ни од тога не зазире, да дигне руку на слабу женску страну, ако ова погреша; које примитивно васпитање и само узорити примери у часноме понашању старијих; које тешке казне — одржало је Мухамедовку у вери, да је највећи грех погазити образ.

Одрасли мушкарци у опште брију браду и косу, а оставе по један перчин; браду пуштају само старији, који су тобе (заветовали се, да, шта било, не чине); поврх обријане главе је испод феса бела, плетена капа. Млађи а и чиновници носе повисок фес угасито црвене боје са црном или плавом кићанком, којему сваки дан врелим калупом подједнак облик дају калубије, што их има на свакој раскреници; јелек и гуњ с узаним рукавима и шалваре с гајтанима припијене уз тело свиленим појасом, дугачким по неколико метара, покривају тело; на ногама су кондуре (ципеле). Старији носе већином као снег бео турбан и дугачке, простране и обично врло скупе ћуркове и доламе, поврх прелука и шалвара; на њихову оделу превлађује црвена, плава и зелена боја; обућа им је шиљаста од црвене или жуте коже. Свакоме је Мухамедовцу у души, да носи лепо и скупоцено оружје за пасом.

У Сарајеву сам наилазио на многе људе с гушом — гушани — нарочито међу Мухамедовцима, шта

више и испод белог јашмака видео сам у многе буле одвратну гушу. Распитујући сазнао сам, да те гуше долазе од нездраве воде, у којој има много креча.

Имућнијем Мухамедовцу сав је посао, да по вас дан седи скрштених ногу у кавани или код куће на диванани или на „сијелу“ код пријатеља па да у обично мртвоме разговору — већином ћути — срце каву и на чибук или наргилу пуши. Многи из јутра ћутке улази у механу, ћутке поздрави оне, које затече, седне и слуша разговор па у подне ћутке одлази на ручак. На каву су толико навикли, да многи попију дневно по 20—30 кава; отров, што га Мухамедовци примају у себе у кави, дувану и опијуму — јер и опијум многи узимљу — крив је, што се чешће у Сарајеву дешава, да по изгледу здрав човек у тренутку на сред улице падне мртав.

О ручку сви поседају око софре и, оправши руке, дрвеним кашикама чорбу срчу, а претима ваде месо и једу. Обична су им јела: чорба (живинска, овнујека, говеђа), пилав (пиринац с месом или без меса, зачињен маслом), печено месо (ни у коме случају свињско), слатко тесто (пита с медом или шећером), а кисело млеко, ораси и мед, завршују скоро сваки ручак; хлеб никада не секу, већ га ломе као Срби погачу; после јела перу руке и уста и бришу се пешкиром, који је обично врло дугачак. После јела поседају на миндерлук па пију каву и пуше.

И ако се строго држе коранских наредаба о чистоти, ипак им није бог зна како чисто у кући. Поред свег прања и купања пуни су вашију, стеница и буха, јер је јазук (грех) убијати те несносне инсекте, а није јазук убити Хришћанина. Шта и шта пута видео сам Мухамедовца, где с врата скине претима стеницу па је тек отширне, а не убија, јер „у њој је душа којег грешника“.

Деца им најпре уче у мејтефима (основним школама) читати и писати па науче и по неку молитву, а ни учитељи (хоџе) ни ученици не знају молитве протумачити; скоро уза сваку џамију има по једна или две овакве школе. Више науке — то ће рећи коран — уче у медресама (нека врста средње богословске школе); који ову школу изучи (софта), могао је постати хоџом, или кадијом, јер се у њој учи поред корана и нешто правних наука. У Сарајеву има које мејтефа које медреса око 100; за мога доба отворише Мухамедовци у Сарајеву око 20 нових школа, кад видеше, како Аустријанци живо на томе раде, да што више мухамедовске деце привуку у државне школе. Мејтеф-руждија јесте нека врста трговачко-грађанске школе, за децу свих вероисповести; те школе завео је султан Мецид. Даље има шеријатска школа, коју нарочито у новије време уче они, што ће бити кадије (судије), хоџе (учитељи) и имами (пароси). Богатији шаљу децу и у Стамбол на науке. Само који зна турски, може бити кадија, а други чиновници не морају знати скоро ништа. Школе у опште нису бог зна како уређене; зграде су јадне и жалосне, као што су већином у Србији; реда нема скоро никаквога; ја сам у мејтефу код бегове џамије затекао хоџу за столом, а око њега два три Мухамедовчета па им хоџа нешто показује — сва остала деца су се у гомилицама играла и гласно разговарала. Сами Мухамедовци признају, да им школе нису уређене; тако је босански везир Саџет-паша 1869. г. у Старој Градиници јавно покарао Мухамедовце: „Стидите се вашијех школа! Зар не видите, како су православне ваљано уређене?“ Школе се издржавају од вакуфа т. ј. од добара, намењених школама од стране државе и од богатих завештача.

Мухамедовац у својој побожности, и ако је скоро на последњој тачки мухамедовског живља, ако му само средства допуштају, сматра за свету дужност, да иде на Ђабу. Пред полазак опрости се са својим пријатељима, јер далеко је Мека и Медина, а онде владају опасне заразе па ко зна, хоће ли се жив вратити. Кад се поклони Мухамедову гробу и ако га поштеди скоро свакогодишња колера, весело се дома враћа, да својима прича о красотама, које је видео; од тада се он зове хаџија. Обично пешке улази у Сарајево, а преда њ излазе сродници и пријатељи те простиру простираче, где се сретну, спусте се и клањају па читају по неку молитву и онда се грле и љубе и питају за здравље; неколико недеља не избивају му из куће радознали гости са свих страна.

Сваки Мухамедовац савесно узима пет пута дневно авдес и толико се пута богу моли и клања; због тога у свакоме месту, где Мухамедовци живе, мора бити чисте воде (чесме, шедрвани). Коран им је најважнија књига и никад је неће дирнути, док руку не оперу; с кораном иду у бој, кораном се заклинју и у сумњивим приликама траже савета од корана; ко зна коран, зна све. Коран прописује, како се има авдес узимати; то бива овако: Мухамедовац најпре опере руке и шапуће стих из корана, који говори о благотворним особинама воде; за тим три пута ерине воде и моли се Богу, да му даде оне воде, којом је напојио Пророка, кад је у рај дошао, јер та је вода мириснија од валсама, беља од млека, слађа од меда и гаси жеђ на вечита времена; после три пута испере нос и моли се, да после смрти мирише рајске мирисе; па онда опере образе и уши, молећи се, да му лице буде светло и чисто као што је Пророково; десним дланом три пута заграби воде па

три пута замочи у воду десну руку, шапућући стих, да му Бог после смрти даде у десну руку књигу побожних дела; то исто учини и левицом, молећи се, да му Бог не метне после смрти у левицу књигу његових безбожних дела; за тим полије главу водом па опере уши, врат и ноге, а уз то шапуће прописане стихове из корана. Кад све то сврши, улази у џамију, да клања, а том приликом мора се окренути лицем према Ђаби; у свакој џамији па и на друмовима, ако на путу затече Мухамедовца час молитви, стоји мираб или кибла, којима се показује правац, где лежи Мека (Њаба). Кад Мухамедовац клања, не тиче га се ништа, што око њега бива; он чучи на простирачу, креће главом и рукама час десно, час лево, час напред час назад, а молитву врло тихо говори. Богу се моли из јутра (сабах, око 6 сах.), у подне (еиле, 12 сах.), по подне (ићиндија, 4 сах.), у сутон (акшам, 6 сах.) и у вече (џација 9 сах.). Што је Хришћанима недеља, то је Мухамедовцима петак, али га они празнују само до подне; имам, кад сврши молитву, држи придику, обично на арапском језику, о вери, о путовању на Ђабу, о милостињи, о ратовању против неверника и т. д. Може бити Хришћани због тога сматрају, да је петак несрећан дан, што су Мухамедовци раздражени придиком у џамији у петак нападали на Хришћане и чинили им насиља.

Најважнији је мухамедовски празник рамазан (девети месец у години), када по цео дан — од 6 сах. из јутра до 6 сах. у вече — тако строго посте, да не смеду не само ништа јести, него чак ни воде пити. Уз рамазан Мухамедовци се слабо виђају по улицама; и који излазе, иду због преке какве потребе, а озбиљни су и мучно ће речи прозборити. Вас дан спавају, само у прописано време иду на молитву, а једва чекају и ѓтарски (иѓтар-

мре) топ, који у 6 сах. у вече оглашује, да се може мреити т. ј. јести, пити и пушити. Тада, како су жедни, сви пију хладни шербет из маштрафа (бакрених судова). За тим се једе ушећерено воће и слаткиши. То је увод и тек тада настаје права вечера: чорба и чимбур (кајгана) па дванаестина које сланих које слатких јела и то иза сваког сланог долази слатко, иза сваког топлог хладно; од сланих јела најрадије се једе ћевап са дуњама. После акшама (по заходу сунца) иду обично на Бембану (где се Миљачка савија) у бостан (велику баншту), где се небројено света искупи, да ужива, срчући каву, пушећи и слушајући румелијске цигане. Онде се пева и игра; чак и то бива, да се и маскаре као и други људи у покладе. Тамо се седи до близу поноћа, кад сваки на рик топа хита кући на ручак (једу се обично хладна јела, да се не би обдан жеднело) па по ручку чека други топ (у сабах), да иде на јутрењу молитву, а од тада све до 6 сах. у вече настаје опет поет.

Курбан (жртва) бајрам држи се сваке године за десет дана у назад од лањског курбан-бајрама. Тога дана за успомену на Аврамову (Ибрахимову) жртву сваки Мухамедовац из јутра закоље овна; богатији кољу и више па раздају сиротињи. Овај се бајрам зове и хаџиларски, јер хаџије, путујући на њабу, гледају да баш тога дана стигну у Меку те да онде учине курбан.

Мухамедовац је фаталиста; он тврдо верује, да је све суђено, све од Бога, што га снађе. Несрећу равнодушно сноси, говорећи: Алах ми даде, Алах узе — нека буде воља Алахова! У болести не зове лекара, јер ће му Бог помоћи, ако није суђено, да умре. Смрти се не боји и отуда је јунак; највећа је реткост, да Мухамедовац сам себи живот одузме. Ако осети, да му нема живота, мирно распореди своје имање и умире, шапћући

који било стих из корана. Мухамедовац никад не плаче па не оплакује ни своје покојне, јер верује, да је смрт воља божија. Мртвацу памуком затворе све отворе, да не може у њега ући зли дух; тело оперу и увију у платно па га сахрањују. Кад се мртава носи, дужност је свакому правоверному, који мртваца сретне, да га два три корака понесе и отуда Мухамедовца до гроба носе по 200—300 носилаца — зависи од тога, колико је растојање од куће покојникове до гробља — и то овако: четворица га понесу па, који га сретне, хвата носила од остраг и, идући напред, приближује се предњему крају па носила пусти, а међу тим други намерници прихватају носила и носе у напредак; тако то бива до самога гробља. Гроб се обично обележи каменом плочом поврх отвора, а на плочи су урезани разни стихови из корана или други натписи, који величају врлине покојникове; усипавно уз плочу диже се нишан (наш надгробни крет), висок 1 метар, коме је завршетак у облику турбана (наш крет). Мухамедовци верују, да ће у своје време ускренути као људи од 20—30 година па ће их араџео Михаило или Гаврило одвести пред Алаха, где ће један аџео читати њихова дела па ће им онда Алах судити; како ће сви мртви у иети мах ускренути, то ће страшни суд трајати по корану 50.000 година. Који је тако живео, да заслужије рај, мора прећи преко моста, који је тањи од длаке а оштрији од мача. У рају правовернога очекују неисказане радости. Рај је лепа баншта, а у сред ње је сјајан двор Пророков; у двориншту је дрво мудрости, којему је корен од злата, дебло и гране од сребра, а лишће и плод од драгог камења. Небо је тако широко, да га најбржи коњ не може с краја на крај претрчати. У рају Мухамедовац остаје вечито млад. Кад уђе у рај, дочекају га 77

девојака и 200 слугу, који га воде у господски стан, богато наменитен; поред стана тече поток, у којему је млеко, мед и сок ружин.

Врло поштују сумануте, јер верују, да им је Алах к себи одазвао душу па им тело иде без душе, а то је велика милост; с тога суманутога не сме нико казнити, а свако му даје, што му треба.

Реизулема (управитељ богослова, свештеника, највише духовно лице мухамедовско у покрајини, наш митрополит), седи у Сарајеву. Пре окупације био је у Сарајеву само муџтија (владика); но како аустријска власт иде за тим, да Босну и у верскоме погледу оцени од Цариграда, то се с Портом споразумела, да се у Сарајеву постави реизулема, који ће само у строго верским питањима зависити од цариградског шекулеме (врховног поглавара мухамедовској вери). Реизулему поставља аустријски цар, а реизулема поставља муџтије, имаме и муџезине (што с мунаре зову на молитву). Духовништво и џамије издржавају се као и школе од вакуфа, који је врло велик и богат, јер је у вакуф узета трећина босанског земљишта при турској најезди, а и многи су богаташи од свога приватног имања вакуфу појединих џамија завештавали; највећи је вакуф, што га је Усрев-бег оставио беговој џамији.

Које крута сила аустријска, које лукаво подилажење од стране аустријских чиновника сломише може бити само привидно и за време оне побунама склону ћуд у Мухамедоваца. И под аустријском влашћу заузимљу Мухамедовци господарски положај, који су и пре имали, а тако обично бива у непарламентарним или привидно парламентарним државама, да богатија мањина по праву силе стече господарски положај над сиромашнијом већином. Аустријске власти чине виђенијим Мухамедовцима,

особито Сарајлијама, многе уступке те гледају, да их лепим навикну на ново стање, а Мухамедовци су толико бистри, да увиђају, е би им сваки отпор у зачетку осујетили бајонети окупационе војске те све повлађивање њима не може да омили Аустријанце. Ово ново стање не годи Мухамедовцима и они се из Босне селе, а највише се селе из Сарајева. Окупација је Мухамедовце много изменила. Сад су и самм искусили, шта значи самовољан господар. То их искуство приближило Православнима тим пре, што су Православни нарочито за првих дана окупације стојали на бранику за Мухамедовце пред аустријским властима. Поред свег тога, што Мухамедовци, ако се не иселе, ћуте и све трпе од аустријске власти, ревносно се они старају, да очувају своју веру, много живље просвећујући своју омладину; данас им ништа није мрже од Швабе и сматрају као отпаднике оне Мухамедовце, којима поласкаше аустријске титуле и маена звања па иду на руку аустријском продирању на Исток.

2. ПРАВОСЛАВНИ.

ИМЕ. — ХРИШЋАНИ У ОПШТЕ. — СТАРОСЕДЕОЦИ САРАЈЕВА.
— ЗАНИМАЊЕ. — ГДЕ СТАНУЈУ. — ДУШЕВНЕ ОСОБИНЕ. —
МОЈ УСКРС У САРАЈЕВУ. — ЗАДРУГА. — ЕСНАФИ. — ТРГОВЦИ.
СЛАВА. — СВАДБЕ. — ИГРЕ. — ПЕСМЕ. — СИЈЕЛА. —
МУЗИКАРЦИ. — ЖЕНСКЕ. — ПАЊЕ. — ПРАВОСЛАВНИ И
МУХАМЕДОВЦИ. — НЕКОЛИКЕ ПРИЧИНЕ. — ПОД АУСТРИЈ-
СКОМ ВЛАНЉУ. — УХОДЕ. — АУСТРИЈСКА ТЕЖЊА, ДА
СЕ БОСАВСКИ СРБИ ПОХРВАТЕ. — НАСРТАЈ НА СРПСКИ
ЈЕЗИК, НА КИРИЛИЦУ И НА ПРАВОСЛАВНУ ВЕРУ. —
АРХИЕПИСКОП СТАДЛЕР И МИТРОПОЛИТ КОСАНОВИЋ.
— ЦРКВЕНА УПРАВА. — ВЛАДИКЕ. — ФАНАРИ-
ОТЕ. — СВЕШТЕНИЦИ. — КАКО ЈЕ КОС-
НОВИЋ ПОСВЕЋЕН ЗА МИТРОПОЛИТА. — МИ-
ТРОПОЛИТ НИКОЛАЈЕВИЋ. — САРАЈЛИЈЕ И
ЦАРИГРАДСКИ ПАТРИЈАРХАТ. — ШКОЛЕ.
— Св. САВА. — БЕСЕДЕ. — ПЕВА-
ЧКА ДРУЖИНА.

Православни се у Босни зову Ришћанима (по Хри-
сту, Хришћанин, јер х се не чује), но тим именом раз-
ликују се само од Католика, који се зову Кршћани, и
тим се именом називљу пред Мухамедовцима, који неће
да чују име Србин. Православни у Сарајеву сами себе
зову Србима, а Мухамедовци их зову Власима.

Кад сам 1880. г. под јесен путовао у Сарајево из
Зенице, докле сам дошао железницом, питао сам свога
кочијаша Ристу:

„Шта си ти, Ристо?”

„Ришћанин“, одговорио ми је.

„Православни или Латинин?”

„Православни; ми зовемо Латине Кршћанима.“

„Па што носиш чалму?”

„Велиш, што увијам главу? Од зиме. Ми сви сијечемо
дрва у шуми па би нам снијег падао за врат.“

Шерет беше тај Ристо! Вели, завија главу због
зиме, а то вели с тога, што су Босанци у опште непо-
верљиви према странцима те не смеду да им кажу
истину, ни кад странци лепо говоре српски, јер се боје
од свакога, набелајисавни дотле и онде, одакле се
белају нису ни надати могли. Доцније сам у Сарајеву
сазнао, да и Ришћани и Кршћани по селима носе чалму
с тога, да би се бар тим привидним знаком Мухаме-
довства сачували од напасти, која их је сналазила од
Мухамедоваца, кад се поуздано знало, да нису „Турци“.

Хришћани, и Православни и Католици, јесу она велика
већина сељака у Босни, која је примила Христову
науку, кад и остали Срби на балканскоме полуострву,
већина, која је доста успешну борбу водила са својом
браћом богумилске вере, већина, која је и по турској
најезди остала верна старинској вери. Њима је по нужди,
јер Мухамедовци нису хтели радити, дато, да буду
кметови на добрима бегова и спахија, а то ће рећи,
да земљу обрађују и да сву скоро добит дају својим
господарима, себи пак да задрже толико, колико да не
умру од глади, јер они су пред Мухамедовцем раја
(марва), која је створена, да ради и робује своме госпо-
дару Мухамедовцу, а да нема никаквих права.

Земљиште беше на троје подељено: један део при-
падао је држави и обично се није обрађивао, други
део припадао је вакуфу, а трећи беговима; држава је
од свога дела повремено давала извесне крајеве спа-
хијама на ужитак.

Раја је осим харача који је свака Хришћанска глава у 3 $\frac{1}{2}$, гроша плаћала за то, што је ослобођена од војне службе, плаћала од своје зараде најпре десетину држави, десетину бегу; после је бегу плаћала трећину па и половину, не рачунајући, што је један иети данак плаћала годишње и више пута, ако бег каже, да није пре платила. Уз то је раја беглучила, т. ј. морала радити сваки посао бегу у кући и на њиви по два три дана недељно и то махом у празничне дане. Раја је најзад морала сву зараду давати беговима, а сама је скапавала од глади. Раја није смела носити оружја ни црвених димија, није могла сведочити против Мухамедовца ни служити у војсци. Све до окупације раја није могла имати својих њива. За најмању кривицу плаћала је раја необично велику глобу. То несносно стање нагнало је рају те се често бунила и одметала у хајдуке или се селила у Аустрију и Србију.

Исељавање и честе побуне натерале су Порту, да издаје уредбе, којима ће се ублажити положај кметовима; по то беху само писане уредбе, о којима бегови нису водили рачуна.

Толико у опште; да се вратимо Православнима у Сарајеву.

Они су, како сами причају, доцнији досељеници из Херцеговине („Херцеговина цео свет насели, а себе не расели“), а староседеоци из Врхбосне и Котора, који се први у Сарајеву настанише или се раселише, или се истурчише. Бавили су се или занатом или трговином, јер нису могли имати својих поља, да земљу обрађују. Знао сам једну једину породицу — Самоуковиће — која је имала близу Сарајева свој чифлук, а добила га је од некаквога мухамедовског великаша тако, да га нико други није могао присвојити.

Куће су им у средини Сарајева, на десној страни Миљацке. Негда су становали и на крајевима града; али, како су се негда у непосредној близини Сарајева јављале хајдучке чете српске из Босне и Херцеговине па и из саме Црне Горе те по који пут и у Сарајево ноћу улазиле, то су турске власти Православнима наредиле, да се настане у средини града, јер се мислило, да јатакују хајдуцима; због тога је скоро сва гора по брдима сем Требевића исечена, да се не би хајдуци неопажено могли примаћи Сарајеву.

Имућнији станују у ташлихану (Франц-Јосифовој улици) и споредним улицама; а сироманији око старе цркве и на потоку (испод тврђаве); дућани су им у чаршији, нешто изменани с мухамедовским дућанима, а има једна цела улица, у којој су само дућани Православних. У ономе великом пожару 1879. године највише је страдао тај крај, у коме су дућани и куће Православних. На згариштима својих старих кућа подигли су Православни у најновије време тако рећи палате за гостионице и себи за станове.

Православни се много поносе свачим, што је њихово: и вером и народношћу, и језиком и обичајима; сиротињи радо помажу; на опште циљеве дају богате прилоге; залажу главу за своје; после Бога највише поштују своје старије; образ им је светиња; неће погазити задате речи ма знали, да ће погинути; врло много помажу просвету; који нема од срца порода, оставља све школи и цркви, а, и који има, оставља доста; врло су бистри и досетљиви; уза све то празноверни су те верују у уроке, у вукодлаке и вампире, бају и врачају; ако им је ко дуже времена болестан, ако им радња не успева, траже записе и хамајлије, јер верују, да ће им помоћи; томе су највише криви попови, који народ у

тој вери одржавају, јер народ од њих купује записе и хамајлије.

Многогодишња патња и горко искуство нагнало их је те су неповерљиви према странцима па ма то и Срби били; не верују странцу, ма шта им говорио, јер мисле, говори им из неког себичног рачуна; странцу ће ретко рећи, што им је на срцу, и, што му кажу, тако је увиђено, да се може двојако протумачити. У најновије време свакоме смело кажу, да су Срби, да говоре српски, и то је њихово свето писмо, које им никаква сила и никакво лукавство не може из душе избрисати.

О њихову образовању не може се Бог зна шта рећи. Главно им је знање оно, што су га изнели из основне или трговачке школе; поред тога много су бар имућнији путовали те су много видели и чули, а већ свакидањи посао не да им, да се којој науци озбиљно одају. Путујући и тргујући научили су по неки стран језик: турски, немачки и талијански. У најновије време дају своју децу и на више науке те ће скорим имати своје као адвокате и лекаре.

Своју веру поштују исто онако фанатички као и Мухамедовци, а старинских обичаја не би напустили ни за које благо. Сматрају за свету дужност, да, којима је поље могућно, иду у Јерусалим на поклоњење Христову гробу. Обично иду у Палестину старији људи и, кад се врате, зову се „хаџије“ па то име привезују своје крштену имену и отуда презимена: Хаџи-Дамјановић, Хаџи-Ристић и т. д. И они кажу, да иду на њабу, кад иду у Јерусалим. О Божићу, Ускресу и осталим великим празницима обичај је, да познаници иду један другоме и да честитају празник.

Ја тога обичаја не знадох те о Божићу не одох никоју. То ми после некоји добри пријатељи приго-

варали, и, обећавши, да ћу се о Ускресу поправити, запитам их: од куд вам тај обичај? И они ми рекоше: „у стара времена, кад нијесмо имали ни цркве ни понова, а од календара ни хабера, наши ђедови о великим годовима зађу од куће до куће, богатому и убогому, и честитају му празник, нек се сјети, ако је заборавио, у који дан пада.“

И ја о Ускресу одржим реч. Узмем тројицу четворицу својих вршњака Сарајлија па бахнемо у кућу првome пријатељу, и, док нас је које женско чељаде служило кусном приштом и црним мостарцем, ми запевамо, што нас грло носи, „Христос воскрес“ и „Воскресеније твоје“. Не остаде на томе, већ узесмо домаћина из те куће па одосмо другоме пријатељу те опет „Христос воскрес“ и „Воскресеније“ и тако је ишло до у црни мрак, а уз пут би нам се придружио који радознали пријатељ па, кад би сазнао, шта је, не би нас пустио те смо морали и к њему свратити. Кад завршисмо литију, беше нас код последњег домаћина више од шесет — просто закрчивасмо оне мале уске улице. Да вам беше видети и старо и младо у свакој кући, којој долажасмо, како хита, да нас послужи; да вам беше сагледати ону радост, што је препуно срце исписа на лицу свакоме чељадету; да сте уочили, како се сваки домаћин од милине топи — тада би сте сазнали, да и Сарајлије исто тако воле своју веру и своје обичаје, као и сви Срби по свим осталим крајевима. И данас после тринаест година сећају се Сарајлије ове моје литије.

Православни као и остале Сарајлије живе у задрузи. Старешина је задрузи обично најстарији мушки члан породице, који задругу и пред влашћу заступа. Задруга је у свему онаква, каква је и у другим српским крајевима. И тај задружни живот је учинио, те су многи Православни постали богаташи првога реда.

Задруга је из породице пренета и на индустрију и отуд постадоше разни еснафи. Православни као занатлије од вајкада најјешће раде ове занате: ћурчијски, терзијски, зидарски, кујунџијски, онанчарски и екмеџијски. Сваки тај еснаф има свога устабашу (старешину), који поред осталог и размирице расправља. Уз устабашу су дванаести мајстори, који пред еснафски пир носе ешак и купе прилоге („купити у свијећу“), да од тих пара купе свећу, често и до 40 ока тешку, па да је о пиру у цркви запале; много пута су и гдекоји Мухамедовци прилагали на свећу, што им је извесно од старине остало. Сваки еснаф има два чауша, који трчкају по еснафским пословима, а најважнија им је дужност, да празником „купе у фес“ и да отуда о великим празницима купе неколико овнова, зими и ђумура, и да по допуштењу власти то носе Православнима апсеницима, не би ли им патњу олакшали бар о благим дневима.

Сваки еснаф има свој пир и за сваки је пир везана прича, која тумачи, зашто је који светац узет за тај пир; тако је н. пр. онанчарски пир пророк Данило, јер је био међу лавовима, а лавова је кожа добра за онанке. Еснафски се обичаји од окупације затиру.

Православни се од вајкада највише баве трговином, тако, да је и данас главна и извозна и увозна трговина у њиховим рукама. Мухамедовци су приграбили све земљиште те су православне Сарајлије биле упућене, да тргују или да раде занате. Има и данас на 30 великокупаца, а преко 100, који на мање раде. Најстарији трговци, што удареше темељ трговини, како нису били писмени, бележили су примање и давање у рабош; прича се, да су бољи трговци имали по врећу две пуну рабоша. Мудром и обазривом трговању има се захва-

лити, што данас има у Сарајеву два Православна, који располажу милијуном дуката, а биће их десетина, који стоје на две до три стотине хиљада дуката, још више има оних, који стоје на две три десетине хиљада дуката; све је то богатство већином у готовим парам, па онда у роби и непокретноме имању.

То велико богатство већином није данашњим Сарајлијама остало од очева, но су они скромну очевину разборитим трговањем удесеторостручили. Оно има их, који су, али тек од окупације, осиромашили, но таквих је врло мало, и осиромашили су само за то, што нису могли издржати конкуренцију са несолидним Јеврејима из Аустрије.

Неки су трговци стекли своје богатство тиме, што су давали у зајам новаца валијама и беговима, кад год им је требало па од њих никад нису тражили да им дуг врате; но кад је требало извршити какву велику лиферацију, валије су тај посао давале својим зајмодавцима те су се ови богато наплаћивали.

Из овога, што иде, видеће се, колико је богатство у појединаца. У великоме пожару 1879. г. изгори кућа једноме Православном са свим оним, што у кући беше; за сребро и злато (у новцу и посућу), што му се истрошило, узео је 80.000 форината; и ако је много изгубио у зградама и намештају, ипак је после пожара имао милијун дуката.

То што су Православни од вајкада били богати, учинило је, да су могли бити од велике помоћи својој једноверној браћи по селима и својим сиромашнијим суграђанима, јер и Мухамедовци као и други људи врло поштују богатство. Многome сиромашку спасао је главу гдекоји богат Православни, проговоривши само неколико речи с подмитљивим валијом. И данас је то богатство највећа сметња аустријско-хрватским смеровима.

Обичаји у Православних скоро су истоветни са обичајима у Срба по другим крајевима; тако држе познате нам обичаје при рођењу, смрти, слави и свадби.

Слава — крено име — држи се као и у другим српским кућама. Обично се слави три дана; један дан славе само сиромашни. На славу долазе позвани, пријатељи и родбина.

Најважнији је чин на слави велика софра, када се после треће чаше пале крене свеће, чита слава, ломе крени колач и наздрављају здравице; док једу, служе се кашикама, ножевима и виљушкама. Велика софра постављала се пређе у вече, јер се Православни нису смели о слави за дана прикупљати из страха, да их Мухамедовци не нападну, па отуда неки и данас, кад те опасности нема, постављају софру у вече. Многи домаћини, чију су славу Мухамедовци знали, крили су се у туђе куће па су свећу палили и колач ломили, да им крена свећа не утрне. У новије доба поставља се велика софра одмах по подне. Ја сам 1881. год. био код једнога Сарајлије о слави на вечери, а код другога на ручку.

За великом софром у свакој је кући један или два реда јела; најпре долази чорба, па целе куване кокоши, пилав и печење; татлије и у опште слатко тесто заврши гозбу, а добро мостарско или далматинско вино, кава и дуван одреше језик те старији расправљају дневна питања или се сећају прошлости, а млађи се занесу у песму и игру.

Највише се слави св. Никола, св. Јован и св. Ђурђе; пало ми је у очи, да један слави св. Саву, и ако је то новији светац; да неће то бити отуда, што су — како сам у Неготину сазнао — родитељи на смрти, имајући више синова, оставили прадедовску славу најстаријему сину, а млађе заветовали, да сваки узме другу славу?

Свадбе се мало разликују од наших. Скоро свакој свадби претходи тако рећи обавезно ашиковање. Сваки дан, пред вече провирује девојка кроз вратаоца (кашичк), што воде на улицу, и гледа свет, што улицом пролази; за мало па ето једнога или два три момка, стану и ту се отвори разговор и шала. Таким ашиковањем добро се позна момак са девојком па после долази прошевина и прстен. Само сиромашнија Сарајка удаје се у друго место, а богатија ће пре седе плести, но што ће се растати са Сарајевом.

На неколико дана пред венчање држе се бокаруше (да ли од букара — чаша, суд, флаша, или од бакар, јер су поклови од бакра?), кад долазе испрошеној девојци сродници и пријатељи и доносе јој поклоне, обично бакарно посуђе. На венчање воде невесту два девера, један је прстенски (то је онај једини у нас, о коме и народне песме певају: „Мој ђевере, злаћани прстене!“), а други је младожењин брат. Невеста полази од своје куће са својима, а младожења од своје куће са својим званцима и удесе тако, да се састану на црквеним вратима.

У сватовима као и на другој весељу важну улогу игра долибаша, који замењује домаћина, а главни му је посао, да здравицама весели и разговара госте.

Здравице су дуже и краће, а пуне су лепих жеља оному, којему су намењене. Да испишем овде једну од лепших здравица са православне славе:

„Пописмо у славу божју по једну чашу и сваку радњу нашу, а сада ћемо нашити у здравље нашега брата домаћина за његов живот и добро здравље: за здравље његове поштене главе, његових синова, синоваца и унука, ако Бог да! Нека нашега брата домаћина и његове синове и синовце Бог и данашњи дан дуги и

за много а у свакој срећи придржи! Дично се њима као Даница на ведру небу и китно се славом и поносом кано гора Ђурђев-даном, а бостан ружом и босиљем, да Бог да! Добро радио ода зла се бранио и нико му не досадио! Испод свога шљемена износио двадесет и четири сретна сјемена, да Бог да! Под жарко сунце, пред тежака и сељака сјеме сијао, а Богу се молио; рало му мирно у дубину ронило. Бог му давао и помагао, да Бог да! Од неба му росило, а од земље родило; било му у класу класато, у буеу бусато, у дну се бусало, а у сриједи трасало; у гувну му рпато, а у амбару много, био му хаир и берићет, да Бог да! Клас му отезао и претезао од бојжега дара и бехара, а од земаљскога рода да насити вољна и невољна, и, ко се код њега гости, говорио: Бог да прости! На своју поштену софру дочекивао убога на поштење и глас као данас нас, ако Бог да! Свакоме дијелио, никад му не пресушило, а највине себи оставио! Ко му дошао пјевајући, од двора му пошао пјевајући и играјући, руку пуних, срца весела а образа поштена! Свако му долазио на час и на поштен глас сад и вазда, да Бог да!⁴

У сватовима невестине другарице певају нарочите сватовске песме за сваки важији чин на свадби; особито су лепе песме, кад се изводи невеста из родитељске и доводи у младожењину кућу. У старије доба свадбе су бивали у тајноети ноћу, јер су врло често изазвале покољ у сред града између Мухамедоваца и Православних.

У последње време и Сарајлије, јер радо примају туђинске обичаје, проводе свадбу као и Београђани: искупе се по подне или у вече на игру у каквој гостионици, па чак примше и тај западњачки обичај, да зову на свадбу штампаним позивницима.

Игре се у главном играју оне, које се играју и у Србији; главно је обележје свакој игри онај чистотан облик: коло. Игре се обично играју уз тамбуру или уз фрулу. Најобичније је игралниште црквени хан, где се о празницима искупе врло многи сељаци из околине. Изненадио сам се, кад сам на једној свадби видео, где певају „Ја сам Србин, српски син“ и уз ту песму играју нешто налик на кадрил. Међутим од окупације све се више одомаћују немачко-француске игре.

Од витешких игара ваља ми поменути метање камена и трку на коњма и пешнице. Приликом свадбе покојног престолонаследника Рудолфа видео сам такво надметање и врло ме је обрадовало, што су скоро у свему однели победу Православни.

Песме се певају већином народне, јуначке (епске) и то уз гусле и без њих. Ту су познате песме о Косову, о Краљевићу Марку, о Старици Новаку и осталим хајдучима и јунацима, који су за српску идеју војевали; особито се радо певају дивне песме из српскога устанка што их је спевао босански Омир, Филип Вишњић. Вредно је видети, како сви пажљиво певача слушају, и ако су ту нету песму дотле небројено пута чули. Певају се врло многе лирске песме на гозбама и весељу; али често, и кад се у кући што ради, пева се, да би рад ишао живље. У гдекојим кућама певају се и некоје бербереке песме по туђој арији, а чуо сам и антиаустријанских песама талијанске иреденте, што су их донели сарајевски младићи из Трста, где су учили или трговину, па научили и те песме те их талијански певају. Што је домаћих песама, у свих је арија жалостива са оним завањем и са оним изнајпре ненавикломе уху непријатним прелазима, који су карактерна црта турско-оријенталних песама; обично певају кроз нос. Ево једне

од тих песама са жалостивом аријом, мухамедовскога порекла:

Ферман¹⁾ дође из Стамбола,
 еј²⁾ бујрунтија³⁾ из Сарајва⁴⁾:
 да се пишу јењичари,
 јењичари млади Травничани.
 Кад то чуше јењичари,
 јењичари млади Травничани,
 самур ћурке поскидаше,
 загарије⁵⁾ огрнуше,
 кајсарлије⁶⁾ поскидаше,
 кашлије⁷⁾ притегоше.
 Кад су били низ Сјемеће⁸⁾ равно,
 ондар 'ваку пјесму зајеваше:
 „Збогом остај, Боено, земљо равна!
 Наше мајке, ви нас не плачите!
 Наше сеје, ви нас не жалите!
 Наше љубе, ви нас не чекајте!
 Ми ћемо се дође иженити
 црном земљом и зеленом травом.
 Ај, Ваљево, 'вај Краљево —
 пусто наше дође низ Дунаво!

Ову су песму певали Мухамедовци, кад су полазили у оба српска устанка на Србију, где су већином грдно пролазили; ту песму данас врло радо певају Православни.

На бокарушама Јоке Самоуковића, кад је била испрошена за трговца Јову Бесаровића, забележио сам

¹⁾ Заповест од султана.

²⁾ Пева се испред сваког другог стиха.

³⁾ Заповест од валије.

⁴⁾ Као што Мухамедовци кажу место Сарајево.

⁵⁾ Војнички гуњци.

⁶⁾ Црвене ципеле.

⁷⁾ Опанци.

⁸⁾ Висораван према Дрини.

ове две лепе песмице, које не нађох штампане у збиркама српских песама:

По овоме двору бијеломе
 Лјено ти је стати погледати:
 повила се лоза позлаћена
 и при лози грозђе од шећера;
 то не била лоза позлаћена,
 већ ти наши нови пријатељи;
 то не било грозђе од шећера,
 веће Јока рода господскога —
 мајка Јоку у господу дала;
 кад јој мајка у походе дође,
 нека злато у господи нађе.

* * *

Узори, дико, садове
 па посеј моје јадове!
 Ако ти никне албабер,
 ништи ме, драги, од бабе!
 Ако ти никне босиок,
 ето ме босе за тобом!

А којем Србину нису познате ове песме, чисто Сарајевског порекла: „У Омера више Сарајева,“ „Требе вићу, висока планино“, „Телал викну више Сарајева,“ „Платно б'јели Сарајка ђевојка“?

Сијела се држе у Сарајеву скоро целе године, а особито у зиму. Неколике породице договоре се те се једну вечер искупе у једнога, другу вечер у другога домаћина. Старији поседају на миндерлуке па их млађи служе приштом, вином, кавом, већ ко је чему; они заподену разговор и расправљају све, што се тиче Сарајева и Сарајлија, па се пређе и на прошлост те се причају личне успомене или давнашњи догађаји, што су предањем прешли с колена на колена; најрађе

се слушају скорашњи догађаји из Србије, Црне Горе и осталих српских крајева, ако се на сијелу нађе ко, што је скорим дошао са стране те много шта сазнао, јер аустријска цензура бодро мотри и лако не пушта српске листове у Сарајево. Омладина се обично одвоји па започне шалу, песму и игру и толико се занесе, да јој дође криво, кад старији по поноћу позову, да се иде.

Од окупације богатани зову на сијело и аустријску господу па се надмећу, који ће господственије госте дочекати; само се на тим сијелима не проводи онако по старински, искрено и просто, већ се одмера свака реч, а баца се силан новац, јер се спреме раскошне закуске па се пије чак и пенушави шампањац, није шала, ту су и аустријски генерали и саветници.

Био сам на таквом једном сијелу у оно време, кад је опасно било рећи „Србин“ и „српски“ па ипак су девојке, јер њима нико није смео отворено замерати, певале песме, у којима се чешће помињу ове две речи, а певале су од срца, не осврћући се и не узимљући на ум мрке погледе, којима су их пратили поједини великодостојници Хрвати.

На оку су и мушки и женске: лепо су развијени, стасити су, већином су црне масти, премда их има доста и смеђих.

Мушкарци су широких плећа и крупних костију. Већином су опаљена лица; коса им је кратка; браду брију (бриче се). Имућнији а млађи људи носе се по јевропеки, а за одело узимљу најскупоценију чошу. То је отуда, што много путују по својим трговачким пословима па им зазор, да својим домаћим оделом на сваком кораку у страноме свету себи навлаче из врат досадне љубонитљивце. Старији људи и сиромашнији младићи носе

салту (гајтанима ишаран гуњ с рукавима) и широке опет гајтанима ишаране панталоне. Но ни један неће ни у туђини заменити феса другом капом, осим ако се стално настанио, где се фес не носи.

Од јутра до мрака су у својим магазима — дућанима — у чаршији, било да тргују, било да раде занат. Тек ће пред вече свратити у кавану на чашу пива или на каву па после кући.

Женске су на гласу са своје лепоте по свој Босни и то је главни мамац, што привлачи сваког богатана у Босни, који је за женидбу, да у Сарајеву потражи себи прилику. Скоро свака је Сарајка певачица, само ни у једне није глас мек, нежан и висок, него је крупан, низак, чисто дође као мушки. Девојке су до скоро све из реда носиле фес и уза њ дугу, густу косу, спуштену у плетеницама; тек у новије доба, од како су се неке васпитале у Бечу или у туђинским кластерима, фризирају се и носе скупоцене пешуре. Око груди носиле су златом врло лепо извезено либаде, а од појаса широке димије или фетане; но и то неке замењују у новије време немачким хаљинама, само се старински и данас носе девојке из средњег и сиромашнијег сталежа; обућа им је или нануле или од скоро кондуре (ципеле). У кући раде с мајкама све домаће послове: готове јело, перу, ткају, везу, преду; чак слабо иду и у цркву.

Жене се носе по старински: ћурдија, антерија, димије; на себи имају много накита, који у по неке вреди и до 1000 дуката: тепелук од дуката или бисера, плетеница искићена драгим камењем, пафте од бисера, претење на претима; кад би се која хвалила другима, како је била у богатанскоме друштву, рекла би: „било

је самих тепелука двадесет и шест, а шлетеница двадесет и осам!“

* * *

У најстарије време под турском влашћу били су на великоме искушењу. Због вереке интолеранције Мухамедовци су се често ухватили за најнећушињи повод, да загрозе животу Православних, а да и не помињем обест паша и осталих чиновника, чијој окротој и грабљивој ђуди мучно је могао уговети и најпослушнији Хришћанин. Доста је било на пример иначе мирноме валији Дауту (1833—35. г.), што се у једнога Православнога нађе мало ракије, па да га у православноме гробљу набије на колац.

Кад би Сарајевски бегови, незадовољни којим било валијом, слали у Стамбол против валије жалбу, натарали би и Православне, да потписују, и, кад би се валија пред Портом опрао, он би се обично зверски светио Православнима, јер се Мухамедоваца бојао.

Највише су страдали због тога, што су, од како их је, необично поштовали своју веру те су због вере, врло многи главу изгубили, а гдекоји су скупим митом откупљивали ту своју „кривицу“. С вером је било чврсто спојено и обележје српске народности те и то је био Мухамедовцима повод, да их гоне.

Поред тога интересовали су се за све, што се у српским крајевима догађа па су кришом добављали српске новине, али онеме, који се у томе ухвати, стварале су турске власти кривицу, да ради против султана те су га осуђивале на заточење и одводиле или у Видин или у Анадолију, одакле се мучно који кући вратио.

Православни су већином ћутке примали сваку неправду од Мухамедоваца, која је била наперена против њихове имаовине; али, кад им је Мухамедовац дирнуо

у веру и образ, тада је и стриљењу крај био те је многи Мухамедовац своју обест главом плаћао. С тога су Мухамедовци и поштовали Православне и бојали их се, јер су много пута некусили, да је Православнима у души светити се па ма се морало гинути.

Особито су Православни, одмећући се у хајдуке, да би се могли својим крвницима осветити, улевали Мухамедовцима страх и поштовање, јер Мухамедовац поштује јунаштво и у свога непријатеља. Ко зна, да ли би Православни одржали у Босни своју већину, да не беше Старине Новака, Детета Грујице, Стојана Јанковића и осталих хајдука, који су дочекивали признате силедије Мухамедовце, секли их и светили своју браћу, што невино изгибоше.

И данас је жив један мој познаник Сарајлија, на којег беху два Мухамедовца кивни па су га — за турске владе — једно вече с голим мачевима чекали, да изађе из механе па да га исеку; казаше му, шта га чека, и он не хтеде побећи на стражња врата, већ извади револвер, отвори главна врата па викне својим крвницима: „Валах, један је од вас мој, а мени после што буде!“ И они га пропустише.

Кад оно за последње руско-турске војне (1878. г.) угази у рат и Србија, Мухамедовци у Сарајеву толико беху кивни на Православне, да наумише све их исећи па још поручише својој браћи по свој Босни, да то исто учине. Требало је да покољ буде о Ускреу. Дочују то Православни од својих петина ретких ал' искрених пријатеља Мухамедоваца па ни живи ни мртви. Дочује то и турска власт па стане лепим одвраћати Мухамедовце од тога варварства. Не помаже. Власт се није могла озбиљно спремити, да сечу спречи, јер је било мало редовне војске у Сарајеву, а Сарајлије су чудни

људи, те се власти бојале, да, бранећи Православне, не изазову буну против себе.

Следи случај спасао је Православне од истребљења. Баш на велики четвртак запали се један крај Сарајева, где су биле саме мухамедовске куће. Православни листом скочише и стадоше гасити; једино хвала њиховом великом напору, што није изгорело цело Сарајево; уз то Православни скупише 60.000 гроша и поклонили пострадалим Мухамедовцима. То Мухамедовце омекша те о Ускреу не би покоља.

Ристу Савића, имућног ћурчију позове муселим Фазли-паша, да ортачки купују коже за ћуркове; али паша не даде својих пара. Савић накупује за своје паре и саније ћуркове. Док ето ти му паше па га пита: „Колико може бити ћара на ћурковима?“ Риста у нади на добит рече: „Тако три хиљаде гроша“. А Фазли-паша: „Пеки! Дајдер ти мени, што од ћара на моју страну долази, а на част теби друго!“ Савић не имаде куд, већ поврти на плати.

Истоме Савићу и многим другима беше Фазли-паша дужан. Све их једном дозове Фазли-паша па сваког особено пита; „Колико ти дугујем?“ Како који дуг каже, а Фазли-паша њега у гвожђе. Последњи уђе Савић. Паша ће и њега ушитати. Но Савић се досети: „Валах, честити пашо, не дугујеш ми ни паре“. А паша: „Пеки! Ти хајде кући па гледај посла!“

Јован Питол оде послом у неко село у Србију, где је баш тада боравио кнез Милош. Чује кнез, да је ту некакав Сарајлија па га зовне преда се и рекне му: „Кад се вратиш, повешћеш собом једног коња наши!“ Обрадује се Питол, што му паде у део, да иде пашин с поклоном; чува коња уз пут као зеницу. Чим пред вече стигне у Сарајсво, одведе коња пашин у шталу,

а већ сутра ће му јавити, ко му је дар пратио. У поноћ сво ти Питолу заштије па дум! у врата: „Устај па хајде наши!“ Оде Питол, а слути, зло је. Кад тамо а њега оковаше па да га сутра посеку. А шта је било? Посекли босански Мухамедовци некоје Србе, трговце из Србије, па паша, да заглади ствар, пратио кнезу Милошу коња на дар, а кнез, не казујући, од куда коњ, пошаље га пашин натраг по Питолу; хтео је пашин показати, да се невини крв не може поклоном искупити. То је пашу жестоко наљутило те шапаше срце некалити на Питолу, мислећи, да је он све знао. За Питола се заузеше пријатељи па молише пашу и нудише откуп. Једва се паша склони, да пусти Питола за 20.000 гроша.

У новије време, а особито од Омер-паше, нису Православни толико гањани, као пре; шта више има примера, да су једни с другима врло лепо живели па и на сијелима се састајали и проводили.

* * *

Под аустријском влашћу Православни много трпе, и ако су имањем и животом много безбеднији.

Како је православни елемент у свој Босни у већини, а тој већини даје импуле Сарајево, и како је аустријска влада знала, да јој та православна већина највише може сметати у остварењу њених себичних циљева: у потпуној анексији Босне и у ширењу католицизма, то је од Православних зазирала; с тога су се аустријске власти служиле свакојаким средствима, да Православне држе у шкрипцу, како им не би могли сметати.

У Сарајеву беше много аустријских ухода. Бистре Сарајлије брзо су их сазнале, те су оне званичне уходе цабе вукле плату. Међутим веншта аустријска полиција и томе доскочи, узевши у службу некоје Православне. беше неколико Православних, који нису могли због

јеврејске најезде поштеним трговањем себе издржавати, а беше их, који ни дотле нису научили знојити се; њих полиција заназу, узме их у службу с добром платом и сазнавала је све, шта Православни смерају. Такве уходе обично су у поноћ рапорт подносиле, јер би им се преко дан ухватио траг.

Ја сам познавао двојицу ухода, од којих један и данас живи, презрен од своје браће, јер га сазнадоше, а други, који је пре неколико година умро, био ми је свакидашњи друг (полиција би свакоме Србину дошљаку одредила таквог пратиоца). Овај мој на силу пријатељ врло је невешто покушавао, да ме на што наведе, што би влади било криво; наговарао ме, да пишем у српске листове о патњи, коју трпи Босна од Аустрије, а ја сам то одбијао, док сам у ствари писао дописе, не потписујући их и променивши рукопис. Такве уходе често по више дана нису имале шта јављати, па су увеличавале и извртале најобичније ствари и стварале кривицу најневинијим људима, само да покажу онима, који их плаћају, да колико толико раде. Таквим уходама има се приписати, што је скоро сваког слободумнијег Сарајлију власт често прекопавала, не би ли му у кући што нашла, да га окриви.

У то су време учестали дописи у свима српским листовима о несносноме стању у Босни, нападала се Аустрија, осуђивали се њени смерови, па су власти, знајући, да је извор тим вестима у Сарајеву код Православних, хтеле свим недозвољеним путевима похватати дописнике, што су босанско-аустријској управи стварали неприлике пред господарима јој у Бечу, а саму Аустрију представљали Јевропи, да се не држи берлинскога уговора. Особито се назило на професоре и учитеље. Знале су власти, да они пишу дописе, јер

Сарајлије поред све воље нису умеле писати; због тога су отварана чак и приватна писма те су многи учитељи протеривани, а често је био довољан разлог и сама сумња, па да се појединим наставницима забрани пребивање у Сарајеву. Ако је који Сарајлија ухваћен као дописник, морао се селити, или је био петљан по судовима и хапшен.

Поред тога сви српски листови из Србије и осталих крајева српских најстроже су ценсурисани, да не би из њих Сарајлије сазнавале, како да се у којој прилици нађу. Писма, упућена у Сарајево, и данас се отварају и тек их нестане, ако што у њима има о стварима, које влади не годе.

И ако је Аустрија у прокламацији свога владара, упућеној Босанцима при окупацији, обећала, да ће чувати све, што постоји, ипак, чим је Филиповић засео за гувернерски сто у Сарајеву, отпоче и он а и његови прејамници оно, што се само мухамедовској заслепљености донекле може кроз прете гледати, а што се аустријској просвећености не само не може опростити, него се мора сматрати као повреда берлинског мандата — отпоче рад на томе, да се од босанских Срба створе Хрвати.

У ову погрешку пала је Аустрија с тога, што је одмах у почетку окупације послала у Босну као чиновнике скоро саме Хрвате, „јер знају говорити босански“.

Како се од 12. столећа почело католиштво ширити по Босни, које су помагале папе, хрватски банови и угарски краљеви, и како су се босански Католици увек одвајали од своје православне и мухамедовске браће те нагињали католичкоме живљу у Хрватској, то су Хрвати сматрали, да су и босански Католици прави Хрвати, а по својој познатој скромности (!) рачунали

су у Хрвате и Мухамедовце и Православне. То своје историји противно мишљење умели су натурити и Аустрији те је ова ушла у Босну с погрешном претпоставком, да у Босни живе Хрвати.

Како су аустријске власти у лицу чиновника из Хрватске наишле у Босни понајвише на Србе и Турке (како су се звали сами Православни и Мухамедовци), то су наумиле, да поглавито од тих Срба створе Хрвате, јер на Мухамедовце нису смеле ударати. Средства се нису бирала, да се до циља дође. Ту је било претње, и улагивања, тамничења и награђивања; све се одобравало ономе, који би рекао, да је Хрват, а гледало би се, да се упропасти онај, који би казао, да је Србин. Аустрија је ишла за тим, да отуђи Православне од Србије и Српства, а Хрватима је то добро дошло, да стварају велику Хрватску на рачун Српства. Да се то постигне, ваљало је Босанцима доказати, да нису Срби, ваљало им је одузети ћирилицу, ваљало је сузбијати и угушивати православну веру.

За диктатуре ђенерала Филиповића, који се сматра за Хрвата, нико у Сарајеву није смео рећи, да је Србин, већ Бошњак, а благо њему, ако је рекао, да је Хрват. Нису се смеле ни песме певати, у којима долази реч „Србин“ или „српски“. Нико није смео рећи, да говори „српски“, већ „бошњачки“, а званично се босански језик звао „земаљски језик“. То је трајало неку годину и после Филиповића; ја сам на пр. у полицији био забележен само с тога, што сам са Сарајлијама у кавани певао „Ја сам Србин, српски син.“

Доцније се покушавало, да се историјом Босне докаже, да Босанци нису Срби.

Ћирилица, уобичајено писмо по свој Босни, била је влади три у оку. Ко је год знао писати, служио се

ћирилицом, и Мухамедовац (јер се турско писмо тешко учи, а није имало практичне вредности, кад га Немухамедовци па ни многи Мухамедовци не знају) и Католик (јер латинице им нити су знали сами, нити њихови господари Мухамедовци ни браћа им православна) и Православни. Мухамедовски бегови (на пр. Ченгић из Сарајева), кад су на дуже време ишли у Цариград, носили су собом по коју српску књигу, да се забаве, а излазили би у пристаниште, да се нађу с којим мрнарем Далматинцем те да се наразговарају српски, или „нашки“, како сами кажу.

Како је ћирилица тесно везана за српску народност, то је влада по што по то хтела, да је замени латиницом. Тако ни једна власт није примала молбе и жалбе, писане ћирилицом; латиница је за љубав шестини становништва узета за званично писмо, а то је учињено и ако је влада знала, да пет шестина босанскога становништва не уме читати латинице, чему је најбољи доказ то, што је прокламација, која је по Босни пре окупације растурена и о којој ће доцније бити говора, штампана ћирилицом. Тек у најновије време трпи се ћирилица од званичне стране, а тајно се ради, да се шири латиница.

Најтежи посао беше сузбијање православне вере, јер то се није могло јавно и званично радити, већ онако испод жита.

Влада је привидно поштовала православну веру, али је широм отворила врата католичкој пропаганди и на сваком ју је кораку потпомагала. Довођени су мисионари, грађене су цркве и манастири (у Сарајеву је саграђена богато украшена црква, отворен је манастир за женску децу), постављани су бискупи, а пређе их није било, шта више насељавани су Немци из Нема-

чке и Аустрије под изговором, да подигну пољску привреду.

У Сарајево је доведен архиепископ Стадлер, којему је стављено на расположење много новаца, да Православне католички; да му је то био главни задатак, сведочи и учени Белгијанац Лавле, који је ради научног испитивања пре десетак година кроз Босну пропутовао. Лавлеју је сам Стадлер ово говорио: „Сједне ми стране пребацује грчко-католички (православни) митрополит, да купујем присталице својој вери; с друге стране криве ме, да сам млак и равнодушан. Не знају они мојих мука. Код Православних је вера за народност нераздвојно везана, и, кад ко покуша, да их покатолички, одговарају му: ја сам Србин! У ствари они су и по језику и по крви Срби и код њих промена вере значи и промену народности. У 13. и 14. веку босански племићи ласно су пристајали, да промене веру; данас се сваки чврсто држи своје вероисповести и врло ретко који прелази у другу.“

Међу тим штампане су католичке књиге и поклањане Православнима; најпрепреденији мисионари размислили су се и у правој смислу речи ловили су обећањима па и новцем присталице својој вери.

Православни то брзо опазеше и сви се као један човек дигоше против те неправде. На чело им се ставио главом Сава Косановић, босански митрополит, који је на јавност изнео подмукли рад католичкога архиепископа. Стадлер оштро написаном броширом одговори Косановићу те се заподене јавна полемика између два црквена великодостојника тако, да се најзад морао умешати и аустријски министар за Босну и Херцеговину, који је размирицу свршио тиме, што је Косановић пензионисан и удаљен из Босне, Стадлер задржан,

а православној вери дата већа гаранција већ и тиме, што је о државноме трошку отворена у Рељеву, близу Сарајева, богословија, да се у њој спремају православни свештеници.

После неколико година увидела је влада, да је погрешила, што је слепо слушала хрватске шовинисте, па се трудила, да своју погрешку поправи. Тако је неко време био заменик босанскоме војеном гувернеру Србин ђенерал Јовановић, после цивилни гувернер био је опет Србин, барон Ф. Николић. Није више преступ звати се Србином, ћирилица није гоњена, јер је сама влада покренула лист „Просвјету“ и штампала званичне новине „Сарајевски лист“ ћирилицом и латиницом, а Србин Никола Кашиковић издаје ћирилицом од 1886. г. „Босанску Вилу“, која сме да јавно полемише са загребским Хрватима о томе, шта је српско, а шта хрватско.

Православној вери одаје се пошта, коју заслужује као вера већег дела босанскога становништва. Тако на пр. о Богојављењу упарађена војска са музиком прати литију, која излази више Бембаше на Јордан, а то је извор, о коме Сарајлије у својој побожности верују, да је у вези са Јорданом у Палестини.

* * *

Срби у Босни примили су Хришћанство у 8 столећу после Христа. У прво време не беше у Босни владика но само свештеника и калуђера, који су сви били најпре под цариградским а после под пећким патријархом за време српске самосталности и за време турске власти; кад Турци укинуше пећку патријаршију, (1767. г.) босанска црква опет потпаде под цариградског патријарха, под којим је и данас.

Кад св. Сава заведе епископије по целој српској држави, основао је за Босну епископију у манастиру

Дабру 1220. год. и ту су седеле владике све до 1717. године. Те године пренесе своју столицу по допуштењу архијерејског сабора тадашњи владика Мелентије Миленковић из Дабра у Сарајево, где је и данас.

Срби су били прве владике, а од 1867. г. јер су Турци због сеобе пећског патријарха у Аустрију укинули пећску патријаршију, до окупације Грци; од окупације опет Срби.

Цариградски патријарси су по скупе паре долазили до свога високог положаја; било их је, који су Порти платили 50.000 дуката, а толико и турским великодостојницима; те паре добијали су од богатих фанариота (то су становници цариградске мале, која се зове фанар) те су с њима ступили у неку врсту акционарског друштва и после као патријарси морали су те паре с интересом вратити својим зајмодавцима; да би патријарси своје дугове могли плаћати, скупо су продавали владичанска места у својој патријаршији па и у Босни, а продавали су их опет фанариотима, од којих је сваки у својој епископији немилосрдно грабио.

Ти Грци као владике били су најобичнији зеленаци; поред своје сталне плате „владикарине“ (1—1½ динар од породице), зарађивали су још десет пута толико, те су имали на 5000 дуката прихода. Они би запоили оне, који су могли учину да плате, а за најсиромашнију парохију плаћало се 20, за богатију и до 200 дуката. Тако запоњени свештеници већином нису знали ни читати ни писати, но су главне обреде научили на изузет, служећи као покућари или као црквењаци код других свештеника и калуђера. Ти попови, не имајући одређене плате, за сваки обред наплаћивали су, колико су могли и хтели, те није чудо, што је било у многога сиромашка некрштене деце и што су многи невенчано

живели. Било их је у Босни до окупације преко 400, а данас ће их бити и на 600.

Владике, да би своје стадо што боље могли стрићи, гледали су да се поклонима и митом додворе валији и мухамедовској господи, а то је било лако, јер је стадо и те трешкове морало плаћати. Турске власти ишле су владикама на руку, јер су владике, испући народу крв на памук, држале рају у искорности.

По записима црквене општине сарајевске зна се за 13 митрополита босанских до 1767. год.; од 1767. до окупације било је 11 митрополита, а од окупације до данас два. Са својега ненастирског држања према Сарајлијама најгори су спомен оставили Христофор (1671 до 1681. г.), Атанасије (1681—1688. г.) и Дионисије II (после 1868. г.); лепо име стеклоше Мелентије Миленковић (1717—1740. г.), Амвросије (1841. г.), Сава Косановић (1881—1885. г.) и данашњи Ђорђе Николајевић.

Сарајевски владика зове се „дабро-босански митрополит“ и у неку руку старешина је тузланском и мошарском владици. Уза се има консисторију, а њена четири члана држава плаћа.

Аустрија је и у црквеном питању гледала, да јој буду одрешене руке, те је утврдила с Портом и цариградским патријархом, да плаћа годишње 1000 дуката, а да аустријски цар поставља владике и тек да канонске форме ради јави патријарху, кога је поставио за владика; да цариградски патријарх и даље шаље у Сарајево свето миро. Аустријска је влада укинула владикарину и одредила владикама сталну плату (до 10.000 фор.).

Пред окупацију био је владика у Сарајеву Грк Антим, којег је аустријска влада збацила, што је он једва дочекао те отишао, да се по Бечу проводи, јер је стекао много новаца.

На Антимово место влада одлучи, да по жељи Сарајлија завладичи Саву Косанића, дотле архимандрита Сарајевског.

Сава је истина изучио само основну школу у Мостару и као ванредни ђак богословију у Београду, али пореклом Херцеговац, бистрим умом одликовао се толико, да би мучно било наћи му равна у Босни и Херцеговини. Био је неко време учитељ па после свештеник у Сарајеву, и као такав прибиро је српске старине по Босни и објављивао их у Гласнику Срп. Ученог Друштва. Ишао је и у Русију, кад се градила нова црква, и купио прилоге. Окупација га је затекла као архимандрита у Сарајеву, а тај чин је добио, кад му помреше жена и деца.

Позову га у Беч те да се види, хоће ли бити подобан за митрополита. Мамни чин није засленио Саву па да се душом и срцем преда Аустрији, већ пре поласка у Беч сазове црквену општину и упита је: како да се влада у Бечу? Општина одлучи: штогод сврши, нека сврши у своје име, у њено ништа. Чули су чланови општине, да влада хоће да православну цркву у окупованим покрајинама потчини карловачкој митрополији и тадашњем омраженом патријарху Герману, и то им било криво, па онаквим својим одговором јасно рекоше Косановићу, да на такву погодбу не би никад пристали, ма не постао Косановић митрополитом, и ако су га сви хтели.

У Бечу је Косановић конференсио са тадашњим канцеларом Хајмерлом и са Славијем, министром за Босну и Херцеговину. Косановићевом држању у Бечу има се приписати, што је босанско-херцеговачка црква остала под цариградским патријархом; он се вратио у Сарајево као „означени“ владика сарајевски и митрополит дабро-босански.

Чин посвећења извршен је врло свечано на дан 29. Марта 1881. г. у новој цркви. Да испишем овде ћирилицом штампани програм те свечаности у оригиналном тексту:

РАСПОРЕД

ПРИ РУКОПОЛОЖЕЊУ И ИНШТАЛАЦИЈИ НОВОГ АРХИЕПИСКОПА И МИТРОПОЛИТА САРАЈЕВСКОГ 29. МАРТА (10. АПРИЛА).

1. Од 6 и по сахата до 10 сахата у јутру црквена свечаност.

2. У 9 и по сахата поставиће се ц. кр. војничка чета са војеном глумом пред новом православном црквом у сокаку Фрање Јосифа.

3. У исти сахат стићи ће достојанственици војничких и цивилних области са осталом господом чиновника и официра, исто тако и господа конзули страних власти у православну цркву.

4. У 9³/₄ сахата изаћи ће из цркве депутација пред ц. и кр. комисара у ковак да га допрати у цркву. Ц. и кр. комисар у пратњи горње депутације уз грување топова и звонења звона упутиће се у 10 сахата у нову православну цркву.

5. На прагу цркве дочекаће рукоположени архиепископ и митрополит у црквеном одјелу и с владичанским жезлом са осталим митрополитима и члановима црквене општине ц. и кр. комисара те ће га одвести на његово у ту цјел опредјељено и узвишено мјесто у цркви.

За тим сљедује прочитање декрета о наименовању ц. и кр. комисара, за тим прочитање царске дипломе о наименовању архиепископа и митрополита у српском извору. У почетку и свршетку читања царске дипломе грување топови и звонити звона. За тим ће говорити ц. и кр. комисар, а по том архиепископ и митрополит.

6. Након отпјевања многољетства Њ. Ц. и Ап. Величанству уз грување топова и звонења звона, вратиће

се ц. и кр. комисар у пратњи исте депутације и свију члестника цивилних и војничких у ковак.

7. Рукоположени архиепископ и митрополит у пратњи осталих преосв. митрополита и народа упутиће се у митрополију.

Посвећење су извршили: призренски митрополит Мелентије — Сава је ставио погодбу, да чинодејствује најстарији владика из цариградског а не из карловачког патријархата — мостарски митрополит Игњатије и по жељи владе боко-которски владика Герасим.

После неколико година Сава је због сукоба са Стадлером пензионисан па, кад не хтеде живети онде, где је хтела аустријска влада, одузета му је пензија. Сада живи у Црној Гори. Како је у своје време путовао у Јерусалим, зову га Хаџи-Сава.

Сада је митрополит у Сарајеву Ђорђе Николајевић, старац, који није кадар сметати тајноме раду римске пропаганде, али који је својом дарежљивошћу до сада много добра учинио православној цркви и школи.

Поменуо сам, да је влада смерила, да босанско-херцеговачку цркву потчини карловачкоме патријарху. Остварењу тога смера сметало је, што су православни Босанци и Херцеговци, које Сарајево предводи, верне приеталице цариградскоме патријархату не с тога, што су им милији цариградски Грци од карловачких Срба, већ што тиме хоће да кажу, да су противници сталној управи аустријској у окупованим покрајинама. Ту своју приврженост посведочио је Сарајево 1892. г., кад се у Цариграду бирао нови патријарх; сарајевска црквена општина послала је свога члана г. Ристу Хаџи-Дамјановића у Цариград, да о избору гласа у име свих православних Босанаца и Херцеговаца.

* * *

Православни су имали својих школа још првих деценија овога века, а пре тога учила се књига у манастирима.

Сарајевске основне школе имају данас четири разреда за мушку и четири за женску децу. Учитељи су већином Срби из Аустрије. У тим школама као и у осталим вишим има око 1000 које ученика које ученица. Који добро сврше основну школу и имају средстава, одају се вишим наукама, али тек у најновије време, и данас их има на разним университетима аустријским. Основне школе издржава црквена општина и учитеље добро плаћа. Кад пресуше црквени извори, Сарајлије дају богате прилоге, да своје школе одрже. Кад не поменух пре, да поменем овде једног добротвора православној школи у Сарајеву.

У Пожаревцу је пре неколико година умро Босанац Илија Томић, који је као агенат Кремановића из Београда зарадио лепу пару у Србији и оставио око 16000 динара на православне школе у Сарајеву.

Православне школе сваке године свечано прослављају св. Саву, као што то бива и по другим српским крајевима, а тога дана у вече даје се беседа у корист школекој сиротињи. На беседи се певају чисто српске несема па и гуслар гуди, а завршетак је обично какав позоришни комад из српске прошлости, у коме судељују грађани и грађанке као дилетанти.

Православни имају и своју певачку дружину, којој сам ја био први председник, а коју је доцније много унапредио као председник и коровођа Др. Јован Пачу, познати српски компониста. Певачка дружина и пева у цркви и даје забаве те шири лепу српску несму.

3. КАТОЛИЦИ.

ПОЧЕТАК. — ФРАНЦИСКАНАЦИ. — АНЂЕО ЗВИЗДОВИЋ И МЕХМЕД II. — АТНАМА. — ПОПОВИ И ФРАТРИ. — САРАЈЕВСКИ КАТОЛИЦИ ПО БРОЈУ, ИМЕНУ И ЈЕЗИКУ. — ДВЕ ШТЕТЕ ОД ФРАНЦИСКАНАЦА. — ФРАТРИ ИСКОРЕЊУЈУ СЛАВУ КОД КАТОЛИКА. — КАТОЛИЦИ И ХРВАТИ. — АУСТРИЈА И КАТОЛИЦИ. — ПЕРЧИН. — ЦРКВЕНА УПРАВА. — ШКОЛЕ. — ФРА ГРГО МАРТИЋ. — УЧИТЕЉИ. — КАЛУЂЕРИЦЕ. — СМЕР ШКОЛАМА.

Католицизам јавља се у Босни око 12 века.

Папе су подбадале и Мацаре и Хрвате, да ударају на босанске владаре и да их оружјем нагнају, да приме католичку веру; привремено су задобивали присталица католичкој вери, јер су оне, који се не хтедохе одрећи православне вере, метали на ужасне муке. Овај насилнички поступак није могао имати никаквога успеха.

Тек кад је папа Ховорије III. пошто је 1208. год. установљен нов мисионарски ред Мале Браће (*Ordo fratrum minorum*) послао у Босну у 13. веку францисканце, чланове поменутог реда, поче католицизам мало по мало хватати корена; неморалан живот францисканаца и незнање српскога језика а и то, што су Православне братри гонили, сметало је, те се католицизам није овако учврстио, како би могло бити, кад се узме на ум, да се на католичке силе новац трошио.

У католичку веру прелазили су и у најстарије време и доцније умно најограниченији људи, који нису могли разликовати православну од католичке вере.

Кад је Мехмед II. провалио у Босну, да је покори, дошао му је под шатор францисканац Анђео Звиздовић из фојничког манастира католичког, јединог у то доба у Босни, и обећао: да ће му Католици бити верни и послушни. Мехмед је дотле искусио, да су му најупорнији православни Босанци, јер су тадашњи богумили листом примали ислам, па да би од Православних оцепио бар оно мало Католика нареди повељом („атнама“), да се братрима у свему иде на руку. Братри тиме, што их је султан штитио, и што су султановом повељом многе своје људе одбранили од обести завојевачеве, примама доста Православних, који рађе примаху и католичку по мухамедовску веру. Поменути атнама издата је 1463. године и овако гласи:

„Ја, који сам султан Мехмед Кан, објављујем свима и свакоме особито, како се показала моја милост и моје благовољење босанским калуђерима, у којих је овај царски ферман. Ја сам заповедио, да њих не сме нико узнемирати и сметати им или се мешати у њихову цркву. Ја заповедам, да мирно остану у моме царству и да они, који су отишли и побегли, буду слободни и безбедни при своме повратку, да без страха остану у моме царству и живе у својим црквама. Ни моја царска личност ни моји великаши нити ико од мојих људи и мојих народа да их не узнемирује, да им не досађује и да их не кињи, било лично њих, било њихова добра и њихове цркве. Ако хоће, да кога било доведу из иностранства, нека им је то допуштено. У томе смеру учинио сам им милост овим својим царским ферманом и полажем свечану заклетву и закљичем се великим Богом, творцем неба и земље, и седморим књигама и великим пророком и тако ми сто двадесет и четири хиљаде пророка и сабље, коју панем, да нико не сме

противно овоме радити, догод ови калуђери буду мени служили и моје заповести слушали.“

Држи се, да је датум на овој повељи погрешан.

Доцније је ненастирско понашање грабљивих владика — и Срба и Грка — и свештеника у Босни отерало многе Православне у Католике; док је владика остављао некоје крајеве, да немају попа ни по годину дана, јер нико није могао платити владици уцену за парохију, па се ни један верски обичај није могао свршити, док је православни поп, где га је било, за поједине обреде толико тражио, да сиромашни Православни нису могли плаћати, и док је најзад и владика и поп турској власти потказивао као бунтовнике оне своје парохијане, који нису хтели црквених намета плаћати — дотле је фратар, богато плаћен пропагандијским новцем, цабе венчавао, сахрањивао и крштавао, тражећи само од сељака, да се друкче крети, шаком, а да и не помињем, да су фратри бранили своје верне, кад би их снашла беда од турске власти. Уза све то не треба сметати с ума, да су фратри умно стојали високо над поповима.

Поред свега тога било их је до краја осамнаестог века у свој Босни и Херцеговини тек око 50.000 па и ти су се често иселавали, а највише их се иселило, кад се из Сарајева вратио победоносни принц Јевђен, који је много рачунао ако не на Православне, а оно на Католике у Босни, да ће се уз њега борити. Од деветнаестог века почели су се нагло множити, јер их је јако штитила аустријска влада, а и Мухамедовци су их лакше трпели но бунтовне Православне.

У Сарајеву има их око 200, не рачунајући аустријске официре и чиновнике католичке вере; што их и толико има, заслуга је аустријских консула.

Сви су ти Католици крајња сиротиња, која живи од заната и наднице, а до окупације нико за њих није знао ни да су живи; тек аустријска влада од окупације даде им већу важност тиме, што их сваком приликом ставља у исти ред са становништвом осталих вероисповести. Они имају своју засебну малу латинлук.

Католици се сами зову Латини а Православни их зову Кршћанима (од Исукрет, крет, Кршћани). Фратри су у њима убили сву свест о народности те у питањима од опште важности по све Босанце стоје усамљени, јер знају, да не могу пристати уз Мухамедовце ни уз Православне, пошто је прекинута веза, српска историјска прошлост Босне, која их је везивала за остале Босанце. Зову их и Шокцима.

Католици су икавци (кажу било-бијело, звизда-звизда и т. д.) осим оних, који се мешају с Православнима и Мухамедовцима те говоре јужним наречјем. Врло су услужни и послушни.

Францисканци су две големе штете нанели Католицима: и отуђили су их од њихове браће католичком вером, јер је вера код необразованих народа скоро то исто што и народност, и убили су у њима сваку одличну особину, којом се човек од животиње разликује. Тако се францисканцима има у заслугу уписати, што су Католици увек мирно трпели свако насиље. Кад су Православни оружјем у руди, што је често бивало, протестовали против власничке обести, Католици су, слушајући фратре, мирно гледали, шта се ради, не налазећи ни као Хришћани ни као људи разлога, да стану уз Православне; и они су с тога добро пролазили, јер их Мухамедовци нису на коље набијали, нису их у тамницу бацали нити су их у заточење слали, али

су им куд и камо поузданије узимали последњу пару и срамотили им све, што им је требало бити најсветије; то су Мухамедовци могли чинити, јер су знали, да им се Католици неће светити, па су их и због тога просто презирали.

Што је у Католика било заостало од старих обичаја, који су их подсећали на крвну везу са осталим нарочито православним становништвом, то су фратри марљиво искорењивали из страха, да ти обичаји једном не приволе Католике те да се врате својој првобитној вери православној. Сам Хиљфердинг пише, да су фратри искоренили код Католика славу, коју су они у почетку и као Католици исто тако поштовали, као што је Православни и данас поштују.

Како су Католици увек били малобројни, а нису пристали ни уз Мухамедовце ни уз Православне, па заборавили своју прошлост, то сами нису знали, ко су и шта су, па су се сами звали Латинима, чиме се није могла обележити народност, којој припадају. Једва су дочекали, да се неко нађе, ко ће их себи примити, а тај неко беху фратри, који од почетка деветнаестог века из ђачовачке семинарије долажаху па стадоше несвесним Католицима увести у главу заједницу и крвно сродство с Хрватима, њихов ревностан рад и туђење Православних од своје залутале браће учинише, да данас има истина мали део Католика, којима је натурено мишљење, да су Хрвати, и ако су њихови старији учитељи (на пр. фра Матија Дивковић у почетку 17. века) исповедали, да су Словени и да пишу „слови сарпскијеми“, чему је такође доказ и то, што има по католичким црквама и манастирима (на пр. у Сутјеској) српских записа.

Ево једнога таквог записа, који се нашао на препису једне старе књиге, у којој су насликани грбови

босанског племства; запис је писан босанском ћирилицом и гласи: „Родословје босанскога алити илиричкога и сарпскога владања заједно постављено. По Станиславу Рубњићу попу; на славу Стинана Немањића цара Сарбљена и Бошљана 1340.“

Због својих пропагандијских смерова аустријска влада у свачем потпомаже Католике, а потпомаже их и с тога што су Католици због скоро никакве свести о народности најпослушнији елеманат у Босни, који ће ропски служити и осталим смеровима аустријским. С тога данашња влада гледа, да што већма дигне углед Католицима те их и у сред Сарајева поставља за чланове општинскоме суду, и ако по бројноме и имовном стању не би требало да имају ни једнога члана у томе суду. За љубав 200 сарајевских Католика у свима државним школама у Сарајеву учи се само латиница; њима за љубав саграђена је велика католичка црква, а пре окупације имали су и опет аустријским новцем издржавали малу капелу.

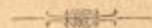
Носе се као и Православни. У страху од Мухамедоваца бријали су косу и остављали перчич као и Мухамедовци, да се не би излагали гоњењу. Поред тога налази се, да су многи Католици тетовирани (оперважен крет), што се приписује фратрима, да тим начином стану на пут отпадништву својих парохијана.

У најстарије време Католицима је био старешина најпре дубровачки а после сљетски бискуп, доцније приор францисканског реда и ђачовачки бискуп, а данас архиепископ сарајевски и три бискупа: бањалучки, мостарски и требињски. При навали Турака било је у Босни десетак францисканаца а после и више. Фратри су се носили као и селаци, чак су и бркове носили, и за турске владе, кад би којег нашли код каквога сељака, издавали су се за „ујак“ домаћину.

Данас има до 200 францисканаца и преко 100 пароха. До 1850. године имали су у свој Босни свега три цркве, а данас имају на стотину.

Прву основну школу за католике у Сарајеву отворио је Фра Грго Мартић 1865. г. с главним смером, да се деца вери уче. Први су учитељи били братри, а одмах по окупацији и аустријски подофицири, којима је главни задатак био, да децу уче латиници; доцније је влада отворила учитељску школу, која спрема учитеље, какви су влади потребни. Основне школе, које влада издржава, комуналне су и у њој се уче само католичка и чиновничка деца. У тим школама има око 400 које мушке које женске деце. За више науке отворена је реална гимназија, учитељска и трговачка школа, а о вишем васпитању женске деце старају се два манастира, у којима учитељују католичке калуђерице („Кћери божије љубави“ и „Сестре свете крви из Назарета“).

Све те школе, удешене у главноме само за Католике, нису отворене, што је прека потреба, да се у толиким школама образује оно мало католичке деце, већ да примамо што већи број мухамедовске и православне деце; и заиста, осим основних школа, у осталима је више од половине православне деце, а остало су мухамедовска, католичка и јеврејска деца; да није деце аустријских чиновника, која се воде као деца сарајевских католика, јасно би се видео пропагандијски смер владе, која толике скупе школе отвара и плаћа из босанскога буџета па у њима заводи латиницу, а међу тим у целој Сарајеву има највише десетак католичке деце, правих Сарајлија, која бар због вере имају некога права на католичко-хрватско образовање.

4. ЈЕВРЕЈИ (ЈАХУДИЈЕ).

ПОРЕКЛО. — ЈЕЗИК. — НОШЊА И ЖИВОТ. — БРОЈНО СТАЊЕ. — ПОВОЖОСТ. — МЕЂУСОБНЕ РАЗМИРИЦЕ ИМ. — ПУТОВАЊЕ У ПАЛЕСТИНУ. — ХАХАМБАША. — ЧИМЕ СЕ БАВЕ. — ИМОВНО ИМ СТАЊЕ. — КАКО ТРГУЈУ. — ОБРАЗОВАЊЕ У МУШКЕ И ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ.

Јевреји у Сарајеву потомци су оних бегунаца, којима је шпанска влада забранила пребивање у Шпанији 1492. г. па су се, селећи се у Турску, крајем XV и почетком XVI века настанили и у Сарајеву.

Међу собом говоре искварено шпански (старокастилијанско наречје), јер су попримали гдекоје српске и турске речи, те би их прави Шпањолац мучно могао разумети; сви из реда говоре и српски, а служе се јеврејским писменима.

Носе се а и живе у главноме као и Мухамедовци, па може бити због тога, а може бити и што им је вера у неколико слична, Мухамедовци их нису никад много гонили, и ако их и данас толико презиру, да не би из њихове руке никаквога јела узели, јер држе, да је и месо нечисто, које Јеврејин продаје. Строго се држе својих старих обичаја па с тога се не слажу са Јеврејима, досељеницима из Аустрије, који су много што шта од својих обичаја променили.

У Сарајеву их има на 1500, а биће још нека стотина аустријских Јевреја, који се од окупације већи-

ном као трговци доселише. Шпањолски Јевреји имају своју синагогу у Ферхадији (улица), а аустријски засебну у улици Фрање Јосифа.

Врло савесно врше своје верске прописе и у томе се могу мерити и с Мухамедовцима.

Суботом се сви искуне у синагогу и после молитве жене и млађи одлазе кући, а старији остају у храму, да се разговоре о својим црквено-општинским стварима. Том приликом сами расправљају своје међусобне распре, јер се у својој усамљености сматрају као једна породица; председник са двојицом најстаријих чланова општине пресуђује, на чијој је страни правда и сви такву пресуду поштују, јер из искуства знају, да ће или једна или друга страна, а може бити и обе, зло проћи, ако се жале државним властима. Они један другоме у свем помажу; кад који у радњи поерне, богатији му помогну, да се опорави; кад се разреже порез, ако који сиромашнији не могу платити, богаташи приме на себе па и за њих плате; нема примера, да је који Јеврејин живео од прошње. Старији, кад осете, да им је близу крај, путују у Палестину, да онде у земљи обетованој кости оставе.

Црквени им је старешина Хахамбаша (врховни рабин), под којим су остали рабини у Босни; он је у свем једнак са осталим Јеврејима и врши све верске обреде, а уједно је учитељ деци.

Скоро сви се сарајевски Јевреји баве трговином, зајмодавством и сарафлуком; ретко је наћи Јеврејина, да тешким радом зарађује хлеб.

Као трговци долазе одмах иза Православних и има их врло богатих, па ипак живе и носе се тако скромно, као да су пука сиротиња; за турске владе крили су своје право стање, да их Мухамедовци не би плачкали, а крију га многи и данас, да не би плаћали велики порез.

Према својој бројној и имовној стању претежнији су од Католика, и ако данашња влада изнад њих ставља Католике.

Као трговци битно се разликују и од Мухамедована и од Православних; они ће све употребити, само да примаме кушца, јер им је до тога стало, да продаду, што имају, па да доносе нову робу. И вичу, да привуку кушце, и погађају се по читав сахат и дају испод цене, кад им је поле старија роба.

Сваку прилику згодно употребе себи на корист; тако су у окупацији, кад је цена непокретноме имању много пала, покуповали доста кућа, те и данас од њих вуку врло велики приход, јер је кирија у Сарајеву врло скупа.

Док им мушкарци иду у школу, коју јеврејска црквена општина издржава, да науче читати, писати и рачунати, па после наставе науке у хришћанским и државним школама, дотле им женска деца не добивају скоро никаква образовања те им женска чељад живи као и мухамедовска: ради кућевне послове по цео дан, а скоро никуд не излази.

И они се зими састају на сијела, а лети сваки богатији иде са својом породицом у бању Кисељак, 8 сахата далеко од Сарајева.

У најновије време позвала је шпанска влада све те исељенике, да се врате у Шпанију; но сарајевски Јевреји не мисле на повратак.

Чини ми се, да с правом могу с овим шпанским Јеврејима довести у везу ону и у Србији познату пантиспању. Биће да је та реч од шпанског pan d' Hispaña, а то је хлеб, што су га Јевреји, селећи се из Шпаније, умесили, и понели, да им се на путу нађе.

5. ЦИГАНИ.

ОД ЧЕГА ЖИВЕ. — ЈАХАЧИ. — ВЕРОИСПОВЕСТ. — ЦИГАНЕР.

Има их неколико стотина и живе у засебној мали на западној страни Сарајева.

Баве се ковачким занатом те праве разне ствари од гвожђа па и бакра за кућевну потребу. Кад не могу да се занатом исхране, онда и краду. Поред тога тргују с коњма и добри су јахачи; на тркама обично Мухамедовци, јер сами неће да трче с Хришћанима, Цигане узимљу за јахаче. Само се по себи разуме, да се на свима весељима нађу као свирачи.

По вери се деле на Мухамедовце и Православне, али их Мухамедовци не пуштају у дамије, а нерадо их гледају и Православни.

Циганке су као и свуда картаре и врачаре; уз то прибирају лековито биље и лече.

У СТАРИНЕ

БОГАСТВО СТАРИНАМА. — ЦРКВЕНА ОПШТИНА ЧУВА СТАРИНЕ У НАРОЧИТОЈ МАГАЗИ. — НОМОКАНОН. — ПАТЕРИК. — МИНЕЈ. — ОКТОИХ. — ЈЕВАНЂЕЉЕ. — ПИСАНО ЈЕВАНЂЕЉЕ. — ЈЕВАНЂЕЉЕ У СРЕБРО ОКОВАНО. — КЊИГА БЕЗ НАСЛОВА СА ВАЖНИМ ЗАПИСИМА. — НАУК КАРСТИЈАНСКИ И ЗНАМЕНИЈА БЛАЖЕНЕ ДИВИЦЕ МАРИЈЕ ОД М. ДИВКОВИЋА. — ЗБОРНИК. — ОПШТИНСКА АРХИВА. — ПОДАЦИ ИЗ АРХИВЕ ЗА ИСТОРИЈУ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У САРАЈЕВУ.

Нема, чини ми се, земље на балканском полуострву, која би била богатија старинама од Босне.

Тако рећи на сваком кораку и на површини и испод ње налазе се споменици, који старинарима отварају широко поље размишљању и нагађању.

Има споменика из преесторијског времена близу самог Сарајева (Собунар и Златиште) по брдима, каквих је већ понестало у осталим културнијим земљама; има споменика, што својим записима и другим старинским обележјем казују данашњем свету, који су народи редом живели у историјско време у Босни; има дакле споменика, по којима знамо, да су у Босни прво живели Илири па Римљани, за тим Келти и Авари и најзад Срби. Вредни радници у Сарајевском „Земаљском музеју“ сваког дана проналазе по какву важну старину

и објављују је у своме органу „Гласник земаљског музеја“. Врло су занимљиви тако звани стећци, надгробни споменици, са српским записима из богумилскога времена. Многобројни су споменици о борављењу Римљана.

Пишући ову историју Сарајева, већ сам се где где дотакао појединих старина; у овоме одељку говорићу само о писаним старинама у Сарајеву, које сам сам разгледао и већином објавио пре неколико година у „Гласнику српског ученог друштва“.

Српска православна општина у Сарајеву постала је по свој прилици на две три десетине година одмах, чим је основано Сарајево, а свакако неколико година пре, него што је саграђена стара црква православна, за коју сам на своме месту рекао, да је грађена за Урев-бега, а то ће рећи у почетку шеснаестог века.

У тој је општини увек било писмених људи, који су све, што се цркве тицало, бележили а те њихове записе чувала је општина као светињу; отуда и данас има поред цркве нарочита магаза, у којој се чувају писмени споменици о старој цркви и о негдашњој општини православној. У ту магазу данас може само онај доћи, у коме општина поверења има. Ова је црква два пута горела, један пут је страдала од земљотреса, а уз то ју је поробио и принц Јевђен те су многи најстарији писмени споменици пропали.

Ево шта се до данас сачувало од писаних старина:

1. Номоканон. То је најважнија књига по језику и старини. На крају књиге има тајни запис, који се по Даничићевом тумачењу овако чита: „си божаствији цјесцијец написа се благочастивој и христољубивој и превисокој госпођи деспотици кира Јелење ва љето шест тисеушто осмисатно седамдесет и девет“; дакле писана је 1371. године после Христа;

госпођа Јелена биће из српске владалачке породице. Не зна се, како је ова књига dospела у Сарајево, а не зна се, ни где је писана.

Номоканон је збир правила православне цркве, што их на разним помесним и васеленским саборима донеше свети оци. У њему је и оно, што отпадници — јеретици — од православне цркве као правила сматрају. Са овим Номоканоном сродан је „Правилник“ Матије Властареса из XIV века (Шафарик у Историји југословенске књижевности) и „Морачка крмчија“ (Н. Дучић у Гласнику Срп. Уч. Др.).

Формат Номоканона је велика осмина; писан је на излењираноме пергаменту. Слова су минејска, читка и лепа, местимце ишарана. Неки су самогласници акцентовани; неке су речи титлама крње; нека се слова пишу изнад речи, којој припадају. Наслови су писани великим словима и то скраћено, т. ј. споредне црте чине од једнога неколико слова. Наслови појединим одељцима и почетна слова свима ставовима писана су црвеном, а остала слова црном бојом; црна су слова најпре писана, а црвена после те је преписивач на неколиким местима заборавио записати црвено слово на почетку. Два су преписивача писала ову књигу; први се не зна, а други се зове „Мирослав“, јер је на крајку једнога листа у средини запис: от сеље писа грешни Мирослав.

У овој књизи помињу се речи: борац, свирац, гудац, гусли, глумац, чатац, вљодлаци, оцјух и т. д.

Врло је важно место, где се говори о богумилима; цело то место исписао је и у Гласнику Срп. Уч. Друштва штампао г. Сава Косановић.

2. Патерик. У њему су поучне беседе, што су их разни свети оци држали којом било згодом. На тој

је књизи важан запис: да ју је писао ђак Митар у Сарајеву у дому кујунџије Михаила Дјесеналића по заповести Михаила и његове браће Николе и Драгобрата; да је тада заповедао велики Мустафа паша, који је био сродник пећском патријарху кир Макарију. Књига је писана 1565 год., на 100 година после основања Сарајева.

3. Минеј. Штампан га Божидар Вуковић из Подгорице у Млечима од 1536—1538. г. Слова је слагао по Божидаревој заповести јерођакон Мојсије из манастира Дечана.

Ову је књигу поклонно старој цркви сарајевској 1702. г. неки Марко Николић, кад је пошао у Јерусалим.

4. Октоих. Штампан га опет Божидар Вуковић у Млечима 1537. г., а сложили слова духовници Теодосије из Пријепоља и Бенедије из Милешева.

Ову је књигу дао повезати неки Михаил екемеџија 1712. год.

5. Јеванђеље. Почео га штампати у Дубровнику Тројан Гундулић, купивши слова од кнеза Радше Дмитровића. Књигу је сложио јеромонах Мардарије из Мркишне Цркве. Довршена је у Београду 1552. г.

6. Писано јеванђеље. Слова су минејска и лепа. По једноме запису на јеванђељу: купљено је од једнога Мухамедовца (Агарџанша) за 30 динара 1682. г., кад су многи манастири са земљом сравњени.

7. Јеванђеље у сребро оковано. Писано је леним словима; почетна су слова ишарана; где почиње који јеванђелист, цела је страна ишарана и обојена црвено и зелено.

По запису дали су га оковати у Београду 1668. г. Сарајлије Јован кујунџија, Михаил Тасић, Ђуро Михаиловић, Комљен терзија, Милета Ђурчија, Милутин Секуловић, Милутин Вујиновић, Вукашин Вујиновић, Вели-

мир и Дмитар кујунџије, Грујица терзија, Вук Ђурчија, Сладоје кујунџија и Вујин Милутиновић.

8. Књига без натписа. Лепо је писана; почетна су слова ишарана. У њој је 49 беседа, што су их разни свети оци у своје време говорили.

У тој су књизи ови записи:

а., да је митрополит дабарски и босански Милентије Миленковић умро у својој резиденцији Сарајеву 1740. г. 24. дек.

б., Године 1752. 1. маја православна општина с целим народом у Сарајеву изабра за митрополита босанског Пајсија Лазаревића, архимандрита светоуспенског манастира у Пиви.

в., Године 1752. 4. маја Ахмет паша Ђурић, босански валија, збацио је митрополита Гаврила Милића.

г., Године 1752. 22. јуна патријарх Арсеније II посветио је у епископској (извесно пећској) патријаршији Пајсија Лазаревића за митрополита дабарског и босанског.

д., 1759. г. по смрти Пајсија поставља Кирил II пећски патријарх косовског владiku Василија Брића за митрополита босанског, који долази у Сарајево 1760. г. 22. септембра.

9. „Наука крестијански“ и „Знаменија блажене дивице Марије“. Било је 382 листа, али су искинута 94 листа. Штампана је босанском ћирилицом на малој осмини; интерпункција је погрешна; има много штампарских погрешка.

Ову је књигу писао „језиком словинскијем, слови сарпскијем и фра Матија Бошњанин“. Рукопис је прегледао одређени цензор, и „вијеће од десет“ (десеторице) у Млечима пристало је 24. ожујка (марта) 1611. год., да се штампа. Из цензорског реферата види се, да је писац књизи Матија Дивковић из „Језашак из

провинције Босне арђентине“. Тек тада „фра Арканџео Ђенерао свега реда мале братије светога Франциска“ допушта, да се књига штампа, коју штампану исте године у Млечима писац посвећује тадашњем прокуратору францисканском у Сарајеву Ивану Николе Матијашевића Бошњанину.

Наук каретијански опширно тумачи молитве „Оче наш“, „Здрава Марија“, „божије заповиједи“ и т. д., даље говори о крштењу и кризмању па тумачи свету „мису“ (литурђију) и т. д.

У другоме су делу, Знаменија блажене дивнице Марије, мале причине, извесно преведене, у којима су изнета чудеса, што их је Богородица чинила; примера ради да наведем натписе неколиким причинама: „Царицу блажена госпа ослободи од многије туга и невоља“, „Жена њекоја витеза изгуби намет, побудаље и блажена ју госпа оздрави“, „Пјанца једнога ослободи блажена госпа од ђавола“, „Како се прилика госпина озноји“, „Блажена госпа сачува у пећи горућо чивутско дијете“, „Марија прид јеретцима чини да слијеп прогледа“.

10. Некакав штампан зборник. Нема неколиких листова у почетку и на крају; има неколико великих и малих слика: Благовести, Ускрсе, св. Никола и т. д. У књизи је: месецослов, часловац, часови, разне молитве и тропари, акатист Богородици.

Поред тих књига, чувају се у тој магази записници о раду црквеног одбора, и ту је сва архива црквене општине; нешто је од те архиве пропало, а што је остало, даје важно градиво историји православља у Сарајеву.

Врло су важна писма, што их је писао црквени одбор пећким патријарсима или својим митрополитима, док су становали у Дабру.

Из тих писама види се устројство црквене општине и њен одношај према свештеницима и митрополитима.

Од старине је црквом управљао одбор од 12 чланова, који су се звали „црквени синови“. Што су они урадили, обавезно је било за све Православне и они су морали свечано обећати, да ће солидарно одговарати пред туреком влашћу за сав рад свога одбора; да нико неће одати одборнике, ако што ураде, што не би турској власти било право. Одборници су пазили, да свештеници сваки дан врше службу у цркви и да обилазе парохијане; у договору са месним митрополитом бирали су свештенике и то оне, који су за тај посао спремни; прибирали су црквене приходе и од њих давали свештеницима, колико им по споразуму припада; у договору са осталим Православнима бирали су свога митрополита, кад му је столица пренета у Сарајево — све је то прописао пећки патријарх Арсеније, кад је 1734. г. долазио у Сарајево.

Сарајевски свештеници у прво време, да би се одужили за парохију својим митрополитима, љуто су глобили своје парохијане и гледали, да што више узимљу и од црквеног прихода, те су с тога долазили у сукоб с црквеном општином. Одбор је такве свештенике тукао митрополитима и тражио, да се смене; митрополити су своје добре платине обично бранили и завађали се с одбором па и с целом општином и у такој завади један је грабљиви митрополит (Атанасије 1684. г.) одлучио Православне у Сарајеву од цркве, а то ће рећи, забранио је свештеницима, да служе, да причешћују, крштавају, венчавају и сахрањују; на митрополите су се Православни жалили и пећском патријарху и валији па им је више пута учињено по вољи.

VI ОКУПАЦИЈА

ПОВОД ОКУПАЦИЈИ. — ИЗВОД ИЗ БЕРЛИНСКОГ УГОВОРА. — НОВОПАЗАРСКА КОНВЕНЦИЈА. — ПРОКЛАМАЦИЈА. — ХАЦИ-ЛОЈИНА БУНА. — ВАЛИЈА И ПОВУЂЕНИЦИ. — ХАЦИ-ЛОЈА НЕОГРАНИЧЕНИ ГОСПОДАР. — ИЗМИРЕЊЕ МУХАМЕДОВАЦА С ПРАВОСЛАВНИМА. — САВА КОСАНОВИЋ У БЕГОВОЈ ЦАМИЈИ. — ПРАВОСЛАВНИ КАО ЗАСЕБНО ОДЕЉЕЊЕ ОДБРАНБЕНЕ ВОЈСКЕ. — ХАЦИ-ЛОЈА СЕ У ОДЛУЧНОМЕ ЧАСУ УКЛАЂА. — У ОЧИ БОРБЕ. — СРБИ СЕ СКЛОНЕ. — БОРБА. — БОМБАРДОВАЊЕ. — БОРБА ПО УЛИЦАМА. — БУЛЕ У БОРБИ. — БРОЈ ПОГИВУЛИХ. — ФИЛИНОВИЋ У КОНАКУ. — СУД КОЛОВОЂАМА. — НАРОДНА ПЕСМА О ХАЦИ-ЛОЈИНОЈ БУНИ. —

→*←

Зло стање, у коме је било немухамедовско становништво Босне, изазивало је честе буне, које је турска војска с тешком муком савлађивала. Побеђена раја морала се од освете својих господара склањати или у шуме или на суседно земљиште Србије и Црне Горе а највише Аустро-Угарске.

Аустро-Угарска је увек много новаца трошила на бегунце и то јој беше најјачи разлог, да на берлинском конгресу 1878. г. одлучно тражи мандат за окупацију Босне с циљем, да у њој заведе ред. Берлински уговор склопљен је 13. Јула 1878. и ја из њега вадим, што је најважније:

Чл. XXV. Аустро-Угарска заузима провинције Босну и Херцеговину и њима управља... О томе ће се тачно споразумети аустроугарска влада с турском.

На основу тога члана Аустро-Угарска је закључила с Турском новопазарску конвенцију; од 10 чланова те конвенције испишеујем најважније:

Чл. 1. По 25. члану берлинскога уговора Аустро-Угарска управља Босном и Херцеговином; аустро-угарска влада нема ништа против тога, да од садашњих функционера задржи оне, који су способни, да своје звање отпостављају. Ако их смеђује, бираће првенствено такве личности, које су у тима покрајинама рођене.

Чл. 2. Обезбеђује се свима, који живе или који се баве у Босни и Херцеговини, да слободно могу вршити своје верске обреде. Нарочито се обезбеђује Мухамедовцима слобода у њиховоме одношају према својим духовним поглаварима. Команданти војске Њег. Величанства цара и краља и управне власти најбрижљивије ће pazити, да се ни у чему не окрње част, обичаји, слобода вероисповести, лична безбедност и имаовина Мухамедоваца. Строго ће се казнити сваки наертај на Мухамедовце, на њихову имаовину и веру. У молитвама и даље ће се помињати име Њег. Величанства Султана. У колико је обичај, да се отоманска застава на мунарарама износи, у толико ће се тај обичај поштовати.

Чл. 3. Приходи Босне и Херцеговине једино ће се трошити на њихове потребе, на управу и на потребне поправке.

Чл. 4. Турски новци и даље остају у промету у Босни и Херцеговини.

Чл. 5. Нарочито комесари и једне и друге владе одредиће, шта ће бити с војним прибором, који је својина отоманске владе, а налази се у градовима.

Пре него што ће аустријска окупациона војска под генералом Филиповићем прећи преко Саве, растурена је по Босни и Херцеговини ова прокламација са великим двоглавим орлом:

Бошњаци и Херцеговци!

Чете Његова Величанства Цесара аустријског и краља Угарског на путу су да прекораче границу Ваше домовине.

Недолазе они као непријатељи, који би жељели на силу освојити ову земљу.

Него долазе Вам као пријатељи, који су ради докити небројена она зла, која од много јурве година, би рећи, од памтивјека, узнемирују не само Босну и Херцеговину, него и сусједне покрајине аустро-угарске.

Са жалошћу дочуо је свијетли Цесар и Краљ, да унутрашњи грађански рат пустоши красну ову земљу; да се становници једне исте домовине кржаве и кољу међу собом; да је нестало трговине и промета, да су вам стада грабежу извржена, њиве необрађене и да се је невоља удомаћила по градовима и селима.

Поради великих и тешких несгода небијаше могуће Вашој влади узоставити трајно мир и слогу на којима се једино оснива срећа и добробит народа.

Свијетли Цесар и Краљ немогаше више гледати очима својим, како зулуми и немири мах преотеше тик покрајина Његових, како је сиротиња и невоља све већма примичала се границама држава Његових.

Понукивањем Његовим обратиле еуропејске државе своју позориност на стање Ваше, тер у конгресу у Берлину би једногласно одлучено, да Вам Аустро-Угарска поврати мир и добробит, без којих јадници већ одавна живите.

Његово Величанство Султан, желећ срећу Вашу, склонио се је и сам, повјерити Вас заштити преможнога свога пријатеља, Цесара и Краља аустро-угарског.

Доћиће дакле к Вама цесарске и краљевске чете. Неносе Вам оне рата него доносе Вам мир.

Наше оружје штитит ће свакога, а неће тлачити никога.

Заповједа свијетли Цесар и Краљ да сви синови ове земље имаду уживати једнако право по закону; да сви колици имаду штићени бити гледе свога живота, гледе своје вјере и гледе добра и иметка свога.

Ваши закони и уредбе Ваше неће се самовољно укидати а штедит ће Вам се светиње и обичаји Ваши.

Ништа се на силу преиначити неће; сваком ће се згодом зрело размотрити и просудити, чега Вам треба.

Стари ће закони врједити још свеудиљ, докле год небуду издати нови. Очекује се од свих свјетовних и духовних поглаварства, да ће чувати и уздржавати поредак и да ће у свем подуширати владу.

Доходци ове земље обраћат ће се једино на потребоће, што их земља буде имала.

Ненамирене даће од последњих година неће се тражити ни побирати.

Чете свијетлога Цесара и Краља неће земље ни тлачити ни мучити. Оне ће новцем плаћати, што год од становника буду требовале.

Свијетли Цесар и Краљ познаје тегобе Ваше и жели да будете сретни.

• Под преможним Његовим жезлом живи заједно много народа и сваки народ говори својим језиком. Влада он над едједбеницима од много вјерозакона и сваки од њих изповједа јавно и слободно вјеру своју.

Бошњаци и Херцеговци!

Похрлите с поуздањем под заштиту славодобитних застава Аустро-угарских.

Дочекајте војнике наше као пријатеље Своје будите послушни поглаварству, примите се опет послова Својих и битћете иштићени у плодовима рада свога.

Ето те врло поучне прокламације са свима хрватским погреникама. Једини примерак, што сам га у Сарајеву једва добио, поклонио сам Друштву Св. Саве, јер је он писмен доказ аустријске недоследности — у прокламацији има много обећања, која нису одржана. Значајно је, као што су ми причали, да су аустријске власти после извршене окупације купиле и уништавале по народу растурене примерке ове прокламације. Још значајније је то, што је та прокламација штампана ћирилицом, а неки аустријски извори тврде, да је била штампана и на турском језику.

* * *

Изашао бих из оквира предузетог циља, кад бих писао целу историју окупације. Ограничићу се само на онај део окупације, који се непосредно тиче Сарајева.

* * *

Чим се у Сарајеву и по Босни рашчуло, да су веле-силе с портиним пристанком дале Аустро-Угарској власт, да заузме Босну и Херцеговину, одмах су се почели Мухамедовци комешати, а предњачиле су им Сарајлије. То беше зачетак познатој Хаџи-Лојиној буни. У џамијама, тим вајкадашњим у Босни збориштима незадовољника и завереника, потајно су се скупљали озлојеђени Мухамедовци и договарали су се, шта да раде; њима никако није ишло у главу, што је Порта својевољно пристала на окупацију. На тим зборовима највише се истаче својим ватреним заузимањем за Босну Хаџи-Лоја, човек створен за демагога.

Кад је растурена аустријска прокламација и кад је окупациона војска прешла Саву, сарајевски Мухаме-

довци јавно су се скупљали на договор у бегову џамију. Ту одлучише, да се уз пркос султану бију с аустро-угарском војском.

Тадашњи валија по наредби из Цариграда умиривао је побуњенике, али га нико не хтеде слушати; шта више разјарена светина на силу узме државне пушке и муницију и наоружа се. Валија хтеде силу силом сузбити, а бунтовници дођу пред конак и опколе га, иштући, да их поведе против Филиповића. Паша заповеди својим војницима да пуцају, а они избаце пушке у ветар.

Видећи валија, да ће му и редовна војска пристати уз побуњенике, науми да лукавством похвата коловође. Зовне их себи у конак на разговор и споразум, а тајно је поставио људе и заповедио им, да све коловође похватају и окују, а Хаџи-Лоју да убију. Некупише се у конак све коловође; чекали су још Хаџи-Лоју. Овај лукави демагог прозрео је валијину намеру, али је ипак дошао, да му не би присталице пребациле, е је несмелица. Дошао је пред конак под оружјем па, знајући, да му игра глава, као случајно сам се рани малом пушком, кад је силазио с коња; учини се, да је тешко рањен и падне. У тренутку, кад је коња одјахао, беше намештеним људма наређено, да на њега навале и да га убију; међу тим турска вера строго забрањује Мухамедовцима напасти и убити рањенога противника и то спасе Хаџи-Лоји главу.

Валији сад не остаде ништа друго, до да се с оно мало редовне војске и са чиновништвом уклони из Сарајева и оде пут Цариграда.

Хаџи-Лоја се брзо излечи и постане неограничени господар Сарајеву.

Побуњеници су одлучили, да у Сарајеву дочекају непријатеља и да се бију до последњег човека. Мрко су погледали на Православне, јер су мислили, да Аустријанци због њих долазе; уцењивали су их и узимали им многе паре на рачун земаљске одбране; сам Хаџи-Лоја узео је једноме Православноме богато златом извезени ћурак, јер њему као заповеднику приличи, да га носи.

Православни су били на великој муци; сваког часа могла се остварити претња појединих Мухамедоваца, да ће „Влахе“ исећи, а то би могло тим пре бити, што Православни нису имали оружја. Међу тим се они измирише, а ево како.

У народној одбрањеној војсци беше око 3000 Мухамедоваца; видеше они, да је то мало против 200.000 редовне војске аустријске на науме, да позову и Православне под оружје. Тога ради позову на договор у бегову цамију архимандрита Сава Косановића као највиђенијег представника Православних. Сава дође у херцеговачкој ношњи и, како није могао проћи кроз густе редове Мухамедоваца, то га они на рукама, додавајући га један другоме, пренесу до места, где је седео Хаџи-Лоја. Каже Хаџи-Лоја Сави, чега ради су га звали и упита га: је ли раја кајил борити се с Аустријанцима? Сава стане из даље беседити, а умео је. Докаже најпре Мухамедовцима, како су они и Православни браћа по крви, како су негда били и једне вере, али су их мреке Османлије разбратиле те су се до скоро клали као крвни непријатељи; то је, рече им, грехота и тако не треба да буде; ова данашња прилика је жива згода, да се зbrate и измире, ова прилика, кад је непријатељ и Мухамедовцима и Православнима дошао у Босну, да је подјарми; он пристаје са својима, да се уз Мухамедовце бију против Швабе, само су голих

руку, немају оружја. „Даћемо вам оружја“, одговара Хаџи-Лоја, а Мухамедовци дигоше у вис Саву, да га сви виде, јер им се много допала његова реч.

Кад су Православни добили оружја, дахнуше душом, јер се нису морали бојати нове вартоломијске ноћи; ако и дође до крви, бар ће сваки своју главу достојно заменити. Као саставни део целокупне одбрањене војске чинили су они засебно одељење, којему су били заповедници владика Антим и архимандрит Сава; они су морали под оружјем своје чете обилазити, јер се сва војска сваки дан и вежбала и чувала, да непријатељ изненадно не дође под Сарајево. Други виђенији Православни били су командири појединим пододељењима своје војске, а један је био ађутант самоме Хаџи-Лоји.

На три дана пред долазак Филиповићеве војске под Сарајево Хаџи-Лоја, који је у поде озбиљнијој прилици био кукавица, побегне из Сарајева; после окупације Аустријанци су га рањеног ухватили у некоме селу; мисли се, да се опет сам ранно, како би се из борбе извукао.

Филиповић је прешао границу јула месеца а стигао је под Сарајево почетком септембра. Због отпора, што га је на свакоме кораку скоро наилазило, требало му је месец и по дана, да пређе пут, који се иначе прелази за неколико дана. Свој долазак објавио је Сарајлијама метком из топа; побуњеници му из тврђаве одговоре са три метка.

Филиповићева војска заузела је ту ноћ висове око Сарајева и сутра дан почела је бомбардовати град. Још док је била ноћ, Православни су напустили своје позиције и посакривали се по својим кућама.

Мухамедовци, немајући времена, да своје савезнике траже, сами су дочекали нападаче и јуначки су се

борили, и ако су видели, да не могу успети; најљуће су се бориле напуције.

Аустријски су топови порушили многе мухамедовске зграде, а прво је са земљом срањена Хаџи-Лојина кућа; скоро све куће Православних беху поштеђене — из тога се види, да су аустријски команданти добро познавали сваки крај Сарајева, и да су знали, да се Православни не боре.

Кад су топови запалили град на неколико места, изда се заповест једноме коњичкоме пуку, да кроз град одјури у тврђаву и ућутка топове, који су много јада задавали окупационој војсци; од тога пука ни половина није стигла до тврђаве. За тим коњичким пуком почела је наступати пешадија.

Страшна и крвава борба отвори се по улицама. Сваку мухамедовску кућу посебце морали су Аустријанци отимати, јер из сваке је по десетак пушака слазо смртоносне куршуме с леђа нападачима, ако су прошли, а нису у кућу улазили. Штогод су живи Аустријанци у таквим кућама налазили, боли су и убијали, ни деце нису штедели; али је и од њих многи главом платио, кад је у коју кућу ушао. Куће су браниле и саме буле; многа је имала у свакој руци по малу пушку, а у зубима нож, па, испаливши пушке, кидисала је ножем, док је бајонети не разнесе.

Како су уз пут поред улица многа гробља са широким надгробним камењем, то су потиснути бранитељи Мухамедовци запали за то камење на сваки пред собом отворио сандуче с фишецима и иза бусије гађао, док није пао, скупо продавши своју главу.

Борба је трајала до мрака. Скоро сви су бранитељи изгинули; мало их је заробљено. Аустријанаца је пало неколико хиљада, и ако је званични извештај забележио

неколико стотина; сви су сахрањени у нарочито ме гробљу или на усамљеним местима без икаквога надгробнога знака; у многе гробнице смештено је по 15—20 ленина, а више гроба на крсту је само једно име записано — све то беше удешено, да се не ухвати прави број изгинулих Аустријанаца.

У уличној борби многи су куршуми ударили у зидове на кућама те су се на неколико година после окупације јасно видели и ти трагови очајне борбе у Сарајеву, јер их Мухамедовци нису хтели да униште.

Сутра дан уђе Филиповић и намести се у конаку. Мухамедовци, Православни и Јевреји дођу му на подворење. Православне и Јевреје лепо је примио, а на Мухамедовце љуто се осече: „Каква вам је та блистателна порта, кад јој реп смрди? Што не изађе отворено у јуначку борбу, већ крије траг као?“ (Не могући протумачити, од куд тако снажан отпор у недисциплиноване масе, он је погрешно држао, да је турска влада потајно устанак организовала и помагала га). Својом грдњом толико је Мухамедовце уплашио, да су сви пред њиме дрхтали, а ту су били старији и мирнији људи; да сам Филиповић није једноме старицу, оцу данашњег градоначелника, показао столицу да седне, још би се старац у страху на под стропоштао.

Архимандрит Сава је умиривао љутитога ђенерала, уверавајући га, да је свему крива фукара, која је силом нагнала под оружје и Православне и виђеније Мухамедовце, па су се пред њоме сви морали претварати, да ће се борити, а у одеудноме часу сваки је од њих мирно седео код своје куће. О томе је Филиповић био и с друге стране извештен те се мало ублажао и Мухамедовци дођоше себи; после су били Бог зна како благодарни „поп-Сави“ на томе заузимању, јер су у први

мах мислили, да ће их Филиповић отправити из конака право на вешала.

Коловође у буни, што не изгибоше, падоше у руке Филиповићу. Сваки је сматрао испод свога достојанства да лаже и отворено је признао своје саучешће у буни и борби. Суд им је био кратак — сви су осуђени на смрт. Кад им је нуђена милост, ако се покоре ћесару, презорно су таку милост одбили; борили су се као јунаци, као јунаци су и умрли. Стид их беше, што су им досудили вешала па су молили, да им се вешала замене куршумом; једва је неколицина та милост учињена.

Будна машта песничка у Сарајлија опевала је целу Хаџи-Лојину буну. Нисам могао доћи до целе песме; колико сам од ње прибележио, испише овде:

Командара забољела глава,
Имет-пашу и срце и глава,
Костан-пашу јако започела,
Гашар-агу скоро уморила,
Омер-бега на душек свалила,
Имет-пашу у земљицу спрема.
Дед-агића у конаку нејма,
Хаџи-Лоје није ни за в'јека.
Кауџија међу Турке стао,
предику им једну малу дао:
„Ај ви Турци, као горски вуци,
„што пустите љуту Османлију,
„да вас гули и аскер узима,
„за бедеље велике биндуке,
„и отимље ваше спахилуке?“
Тек што им је предику свршио,
с Османлијом Турке завадио.
Хаџи-Лојо низ Коваче сиђе,

у бегову дамију униђе,
па отпаса лакога силаја,
момку даде танку острагушу,
Богу даде и т'јело и душу.
Па све Турке он на скупу нађе,
селама алећ он њима назива
и све Турке око себе збира:
„хајд'мо, Турци, скинут' командара,
„великога нашег зулумћара!“
Кад су Турци ријеч саслушали,
за њиме су хитро похитали,
латише се лакога силаја:
„сад је с нама и сва права раја;
„знаће свијет, што је наша граја!“
Једном они пазар затворише;
сва чаршија редом затворена,
а сви Турци лиетом под силајем,
сваки држи руку на силају,
Имет-паша да одс'јеку главу;
па пред кршлу они отидоше,
преко моста баш Турака доста,
па сву кршлу у алку узеше.

Д О Д А Т А К

И АКО СТРОГО УЗЕВШИ НЕ ИДУ У ОКВИР ПРЕДУЗЕТОГ МИ
ПОСЛА, ИПАК САМ ДОДАО ОВЕ ОДЕЉКЕ, КОЈИ ТЕ ДОВО
ДОВИ ИСТОРИКУ, ЈЕР ГОВОРЕ О СТВАРИМА, КОЈЕ СЕ ТИЧУ
БОСНЕ У ОПШТЕ.

→*←

1. Валије у Босни.

Санџак-бегови (види стр. 15.)

1. Исак	1463 г.
2. Нусух	1464 "
3. Иса	1465 "
4. Илија	1465 "
5. Синан	1471 "
6. Дауд	1473 "
7. Искендер	1475 "
8. Јахија	1480 "
9. Јакуб (Јаков)	1483 "
10. Искендер (по други пут)	1485 "
11. Синан (по други пут)	1486 "
12. Јуруз	1487 "
13. Мехмед Соколовић	1488 "
14. Мехмед Михалзаде	1491 "
15. Кара Осман	1491 "
16. Гази Хусрев (Хусрев, побед. неверника)	1518 "
17. Хасан	1521 "
18. Гази Хусрев (по други пут)	1531 "

19. Мехмед Михалзаде (по други пут)	1542 г.
20. Мехмед-кан	1543 "
21. Алија Хадим	1544 "
22. Мехмед Софи (Мехмед из персијске кра љевске куће Софи)	1547 "
23. Алија Хадим (по други пут)	1550 "
24. Малкоч Дугалија (Малкић из Дуге у Херцеговини)	1553 "
25. Осман	1555 "
26. Хамза	1557 "
27. Хасан (по други пут)	1565 "
28. Синан (основатељ текије у Сарајеву)	1568 "
29. Хасан (трећи пут)	1573 "
30. Мехмед Соколовић	1573 "
31. Гази Ферхад	1581 "

Валије паше.

1. Ферхад (дотоле „бег“)	1585 г.
2. Кара Алија	1586 "
3. Шехшувар	1587 "
4. Ферхад (по други пут)	1589 "
5. Халил	1589 "
6. Мехмед Софи (пређе бег)	1590 "
7. Гази Хасан Херсеклија (Херцеговац)	1592 "
8. Мустафа	1593 "
9. Хасан Тиро (и данас има у Херцего вини породици Тиро)	1594 "
10. Хусеин	1594 "
11. Исмаил	1595 "
12. Абардија	1596 "
13. Ходавердија	1596 "
14. Идрис	1597 "
15. Ахмед Дугалија (из Дуге)	1599 "

16. Дервиш	1600 г.
17. Синан Софи (из персијске краљевске куће Софи)	1600 "
18. Мехмед Татар	1601 "
19. Хасан Делалија	1601 "
20. Хасан (по други пут)	1602 "
21. Хусрев Хадим	1603 "
22. Мехмед Гурџија	1605 "
23. Синан (по други пут)	1607 "
24. Мустафа Куршунџија	1608 "
25. Ибрахим-кан	1609 "
26. Мустафа (по други пут)	1610 "
27. Мехмед Каракаш (црних обрва)	1612 "
28. Искендер	1613 "
29. Абделбакија	1614 "
30. Искендер (по други пут)	1614 "
31. Мустафа (трећи пут)	1619 "
32. Ибрахим-кан (по други пут)	1620 "
33. Мехмед Балтаџија (носилац наџака)	1621 "
34. Бајрам	1621 "
35. Дели Ибрахим	1621 "
36. Бајрам (по други пут)	1625 "
37. Гази Мустафа	1626 "
38. Беџир	1627 "
39. Мехмед Абаза (из Кавказа)	1627 "
40. Мурат Херсеџлија (Херцеговац)	1631 "
41. Хасан	1631 "
42. Мустафа Арнаут (Арбанас)	1632 "
43. Хасан (по други пут)	1632 "
44. Сулејман	1632 "
45. Дели Ибрахим (по други пут)	1633 "
46. Салих Мостарлија	1635 "
47. Мехмед Вуџо	1637 "

48. Шахин Босналија	1639 г.
49. Мехмед Куршунџија	1640 "
50. Дели Хусеин	1641 "
51. Ахмед	1643 "
52. Варвар Босналија	1644 "
53. Омер	1645 "
54. Ибрахим Габелалија (из Габеле у Херцеговини)	1645 "
55. Мустафа Текиџелија	1647 "
56. Дервиш	1648 "
57. Хасан Шерхош-оглу	1649 "
58. Мехмед Деџтердарзаде	1650 "
59. Фазил Маглаџија (из Маглаја у Босни)	1650 "
60. Везир Алија Шијавуш	1651 "
61. Фазил (по други пут)	1652 "
62. Мустафа Делалија (Телал)	1654 "
63. Велики везир Сулејман	1655 "
64. Фазил (трећи пут)	1656 "
65. Хасан Топал (Хроми)	1657 "
66. Ахмед Сеид	1658 "
67. Ахмед Мелик (из Сирije)	1658 "
68. Сердар Алија Варвар	1659 "
69. Исмаил Босналија	1663 "
70. Мустафа Арнаут	1664 "
71. Мухарем Босналија	1665 "
72. Мехмед Зехраб	1665 "
73. Ђор-Алија	1666 "
74. Ибрахим Тешналија (из Тешњау Босни)	1667 "
75. Мехмед Муџетип	1670 "
76. Махмуд Маглаџија	1671 "
77. Хусеин Џанбулад (Челик-душа)	1672 "
78. Коџа-Ибрахим	1673 "
79. Кара Мехмед	1674 "

80. Хаџи-Бећир	1677 г.
81. Ахмед Дефтердар	1677 "
82. Ибрахим Арнаут	1678 "
83. Коџа-Халил	1678 "
84. Ахмед Дефтердар (по други пут)	1679 "
85. Абдурахман	1682 "
86. Хизир	1683 "
87. Ахмед Осман-пашазаде (син Османпаше)	1683 "
88. Осман Херсеклија	1684 "
89. Ахмед Фундук	1684 "
90. Шијавуш	1685 "
91. Мехмед Љевналија (из Лијевна)	1686 "
92. Топал-Гази-Хусеин	1687 "
93. Бејук-џафер (џафер велики)	1690 "
94. Гази-Мехмед Босналија	1691 "
95. Сари-Ахмед Босналија (плавн Ахмед Босанац)	1697 "
96. Гази-Мустафа Делтабан	1697 "
97. Коре-Халил Дефтердар	1698 "
98. Сејфулах Босналија	1702 "
99. Хаџи-Ибрахим	1703 "
100. Осман Сирке	1705 "
101. Мехмед Дограмаџија (дунђер)	1705 "
102. Капудан-Мустафа Бањалукалија (адмирал Мустафа из Бањалуке)	1708 "
103. Сејфулах Босналија (по други пут)	1709 "
104. Алија Караилан (црна гуја)	1711 "
105. Сари-Ахмед (Плавн Ахмед)	1712 "
106. Алија Арнаут	1713 "
107. Нуман Ђуприлић (син великог везира Ђуприлића)	1714 "
108. Сари-Мустафа Босналија	1715 "
109. Хаџи-Јусуф	1716 "

110. Ибрахим	1716 г.
111. Ахмед Шабалија (из Шапца)	1716 "
112. Кара-Мустафа	1716 "
113. Нуман (по други пут)	1716 "
114. Осман Дефтердар	1717 "
115. Осман Топал (Хроми)	1719 "
116. Абдулах Мухсинзаде	1720 "
117. Осман Топал (по други пут)	1727 "
118. Гази-Ахмед	1727 "
119. Ибрахим Кабакулак (дебелих ушију)	1729 "
120. Осман Сирке (по други пут)	1731 "
121. Абдулах Мухсинзаде (по други пут)	1732 "
122. Алија Хеџим-оглу (лекаров син)	1736 "
123. Абдулах Мухсинзаде (трећи пут)	1740 "
124. Мехмед Абаз	1741 "
125. Мехмед Јегин	1742 "
126. Алија Хеџимзаде (по други пут)	1745 "
127. Сулејман Бостаниција (вртар)	1745 "
128. Алија Хеџимзаде (трећи пут)	1746 "
129. Мехмед Мухсинзаде	1748 "
130. Хаџи-Бећир	1748 "
131. Абдулах Шериф	1749 "
132. Хаџи-Ахмед Ђуприлић	1750 "
133. Коџа-Хаџи-Мехмед	1751 "
134. Ђамил Ахмед	1754 "
135. Коџа-Хаџи-Мехмед (по други пут)	1757 "
136. Мехмед Мухсинзаде (по други пут)	1760 "
137. Алија Малован	1763 "
138. Капудан-Мехмед	1764 "
139. Хаџи-Ахмед Ђуприлић (по други пут)	1765 "
140. Мехмед Силихдар	1766 "
141. Мехмед Мухсинзаде (трећи пут)	1770 "
142. Осман Топалоглу	1772 "

143. Алија Дагестанлије	1773 г.
144. Алија Ајваз-Ваде	1774 "
145. Мехмед Силихдар (по други пут)	1775 "
146. Алија Дагестанлија (по други пут)	1776 "
147. Мехмед Силихдар (трећи пут)	1778 "
148. Мустафа Сеид Нишанџија	1779 "
149. Абдулах Дефтердарзаде Босналија	1780 "
150. Мехмед Сеид Ајдослија (из Ајдоса у Румелији)	1784 "
151. Исмаил	1784 "
152. Ахмед Моралија (из Мореје)	1785 "
153. Селим	1786 "
154. Беџир	1787 "
155. Арслан	1788 "
156. Миралем Босналија	1789 "
157. Хаџи-Салих	1789 "
158. Велики везир Јусуф	1790 "
159. Хаџи-Салих (по други пут)	1790 "
160. Един Хисам	1792 "
161. Мустафа Перишан	1796 "
162. Мехмед Ванлија (из Вана у Јерменској)	1798 "
163. Беџир (по други пут)	1800 "
164. Мехмед Ванлија (по други пут)	1802 "
165. Мустафа Јенишехерлија (из Ларисе у Тесалији)	1804 "
166. Мехмед Хуерев	1806 "
167. Ибрахим Хилми Ускударлија (из Скадра на Восџору)	1808 "
168. Алија Силихдар	1813 "
169. Хуршид	1814 "
170. Сулејман Босналија	1815 "
171. Мустафа Дервиш	1817 "
172. Мехмед Руждија	1819 "

173. Целадедин	1819 г.
174. Селим Сирија Шериџ	1822 "
175. Хаџи-Мустафа Беленлија	1825 "
176. Абдурахман	1826 "
177. Алија Намик Моралија (из Мореје)	1828 "
178. Ибрахим Видинлија	1831 "
179. Махмуд Хамди	1831 "
180. Дауд	1833 "
181. Мехмед Веџихија	1835 "
182. Мехмед Хуерев Самоковлија (из Самокова у Бугарској)	1840 "
183. Ђамил Мухендис	1843 "
184. Осман Пурија	1844 "
185. Ђамил Хаџи-Халил	1845 "
186. Тахир Четгелоглу Мехемид	1845 "
187. Мехмед Хафиз Черкез	1849 "
188. Хајредин	1849 "
189. Вилхелм Киридлија (са Крита)	1850 "
190. Хуршид Мехмед	1851 "
191. Ренид Мехмед	1856 "
192. Ђани Мехмед	1857 "
193. Акиф Мехмед Арнаут	1858 "
194. Ђани Мехмед (по други пут)	1858 "
195. Осман Музахер Босналија (цврете мишице)	1858 "
196. Осман Топал Шериџ	1861 "
197. Омер Феузија	1868 "
198. Осман Топал (по други пут)	1868 "
199. Саџет (уједно и врховни заповедник војени у Босни)	1869 "
200. Акиф Мехмед (по други пут)	1871 "
201. Асим Мехмед	1871 "
202. Ибрахим Дервиш (врх. зап. вој. у Босни)	1872 "

203. Решид Мехмед (по други пут) . . .	1872 г.
204. Асим Мустафа (врх. зап. вој. у Босни)	1872 „
205. Мустафа	1872 „
206. Асим Мустафа (по други пут) . . .	1872 „
207. Акиф Мехмед (трећи пут)	1873 „
208. Ибрахим Дервиш (врх. зап. вој. у Босни, по други пут)	1873 „
209. Ахмед Хамдија (врх. зап. вој. у Босни)	1874 „
210. Реуф (врх. зап. вој. у Босни) . . .	1874 „
211. Ибрахим	1875 „
212. Назиф	1876 „
213. Мазхар Ахмед	1878 „

2. Име „Босна“.

У мучноме раду данашњег историка често искрене каква сметња, коју не може да савлада, а због које му се затвори видик, те не може да будним оком продре у тајанствену прошлост, која је негде заузела време и од неколико векова. Те сметње најчешће исекачу у ономе времену, које историја зове „старим веком“, а исекачу с тога, што су векови између периода, који историк испитује, и између садашњости затрли скоро све трагове, по којима би се могла расветлити тајанствена прошлост. У такоме случају историк је добро дошла и сламчица, за коју би се могао ухватити, да слободно погледа по заклоњеном видуку прошлости.

Таква је једна сламчица и име месту, земљи, реци, брду па да се важан проналазак учини у познању старога века. То се име одреди са сваке стране и онда се изводе небројено пута основани закључци историјски.

И стара историја Босне врло је мало данас позната, те су људи, којима је то посао, узели на око име „Босна“, да би и тумачењем тога имена колико толико расветлили стару историју Босне.

Ево до чега су ти испитивачи дошли.

Земља Босна поуздано је добила своје име од главне реке своје, која је може бити у најстарије доба средином те земље текла; доцније је та земља као бановина и краљевина узела много већи простор.

Питање је, како је постало име „Босна“ и којег је порекла?

Узима се,¹⁾ да је имену „Босна“ корен бос, а на је додатак за извођење нове речи. Како корену бос нема значења ни у једноме словенском језику, као што веле Даничић, Миклошић и Јагић, онда према томе корен бос припада језику онога народа, који је у Босни живео пре доласка словенскога народа у тај крај.

Из историје се зна, да су Илири најстарији народ, који је у Босни живео, а о њиховим претходницима нема никаквога трага.

Стари писци (Страбон, Апијан) помињу, да су се поједина илирска племена, што су становала у Босни и Херцеговини, међу собом крвила због соли, јер је со у људскоме животу и у прастаро доба играла важну улогу; нарочито су нападала племена из јадранског Приморја, оскуднога у соли, на племена у Босни, богатој сољу — богаство Босне сољу и данас је познато. Од речи со добивала су имена нека места; томе је најбољи доказ име „Тузла.“ Предео око тога града, од прилике између река Дрине и Босне, звао се још у доба босанске самосталности Соли, а, кад њиме неко

¹⁾ Гласник земаљ. музеја у Босни и Херцеговини 1889. I О значењу имена „Босна“ од Дра Ђуд. Талоџија.

време овладаше Маџари, назваше га Шо, које као и потоње турско Тузла значи то исто, што и словенско со.

Како је предео Соли близу реци Босни, то је природно, што се име Босна доводи у везу с речју со.

Треба имати на уму, да су данашњи Арбанаси (Албанци, Арнаути) потомци старих Илира, који су познати као најстарији становници на балканскоме полуострву; стари Илири, потискивани најездом разних народа, прибегли су у непроходна брда те су њихови потомци, данашњи Арбанаси, сачували многе коренове старог илирскога језика, и ако им је данашњи језик препун латинских, словеносрпских и турских израза.

Кад се зна, да су преци данашњих Арбанаса живели у своје време у Босни, па се узме на ум, да у данашњем североарбанаском наречју има реч бое, онда је оправдано, што је маџарски научар Др. Љ. Талоци потражио и, чини ми се, нашао значење корену бое у данашњем арбанаском језику, који је без сумње ту реч задржао из старог илирског језика.

Бое у данашњем североарбанаском наречју значи: „корито, где се варењем слане воде приређује со.“

Римљани су на ушћу реке Босне имали постају под именом *Basante* (*Ad Basante*) па и корен тој речи сродан је корену бое, те су и Римљани морали своју реч *Basante* извести из корена бое, што су га при својем доласку у ову земљу чули као корен имену реке Босне.

Из свега овога може се извести суд: да старинско име Босна значи **сона земља**.

3. Стећци.

Важно место у старинарству заузимају босански стећци.

То су колосални споменици надгробни, расути по целој Босни.

Због тога што су стећци на се обратили пажњу и туђинских старинара, вредно је и о њима коју више рећи.

„Стећак“ тумачи Вук речима: „отесан камен који се меће на гроб или за каку другу биљегу“.

Име „Стећак“ изведено је из корена ста (стати) и јесте скраћена реч „стојећак“ (стојећи) т. ј. оно што усправно стоји, јер стећци збиља тако стоје.

Народ стећке зове и мраморови и мушети, а они, који су стећке градили и метали, звали су их „ками“, „камен“, „билиг“ (биљег) и „камен биљег.“

Има места, где се нашло у близини неколико стећака, и така места народ зове „старо“, „грчко“, „ђаурско“ или „старинско гробље“.

У каменим мајданима старинским и пећинама нашли су се стећци, који довршени нису у своје време однети, куд се хтело, или стоје недовршени.

Стећака има по тежини од 100—200 мет. цената, а по висини и око 4 метра; доносили су их готове из далека, јер се многи нађоше на местима, где нема камена.

Грађени су од кречне бречје, шкриљца, пешчара па и од млечнога кварца; камен је лепо углађен.

По облику стећци као камене плоче покривале су гроб, или стоје као ступци изнад плоче, или саркофази над плочом; то су облици најстаријих стећака. Облици мухамедовског нишана и чисто православног крета новијег су порекла. Не зна се, да ли су саркофази грађени властели, плоче властеочињима а ступци свештеницима.

Украси на стећцима — саркофазима и ступцима, јер плоче обично немају никаквих украса — деле се на архитектонске, орнаменталне и фигуралне.

У архитектонске рачуне се украси, чији су облици узети из грађевинарства. Тако се налазе као украс испуњени али не обли већ споштени стубови и цртежом обележени стубови.

У орнаменталне рачуни се цвет (ружа, љиљан), који се урезивао обично више пвице; за тим гране и вијуге, уз крајке урезане по геометријско-нацртним правилима.

У фигуралне броје се слике из живота: лов, двобој и народна игра коло. Ове су слике врло невешто израђене. Ловом се најчешће представља коњаник, како удара на јелена или медведа. Занимљиво је, што се представља коло као старинска игра ерисека; по оделу у играча види се, да су измешани играчи и играчице и то наизменце мушко и женско, или између два мушкарца по три женске.

Треба поменути и то да су на многим стећцима као украс нацртани грбови.

Поред украса на многим стећцима је урезан натпис, којим се казује, ко је под стећком сахрањен.

Натписи су писани четим ерским језиком и ћирилицом. Натписи подједнаким речима почињу „а се лежи“ или „ва име оца и сина“. Сваки се скоро подједнако и завршује: преклињањем, да се гроб остави на миру. Натпис обично говори о томе, од чега је умро покојник и да на својој „баштини“ лежи. После натписа је често урезано и име онога, који је натпис урезао („а се усејече“, „сијече“ или „писа“); такав урезивач се обично зове „ковач“ или „ђак“ (дијак).

Ево неколико натписа, из којих ће се боље разумети оно, што после долази.

„Се (овде) лежи Добрило Божићковић с братом Радојем и синовцем Плавцем, а писа Ивко Обадовић“. (Стећак са овим натписом је из околине Зворника).

„Ва име Бога се лежи раб божији кнез Радослав Шаринић“ (нађен у Горажду).

„А си је биљег поштена и гласита војеведе Радивоја Опрашића. Докле бих, поштено и гласито пребих, и легах (умрех и бих сахрањен) у туђој земљи, а биљег ми стоји на баштини“ (нађен код села Опрашића).

„В име оца и сина и светог духа амен. Си камн Радоњица Билића. Милостију божијом и с помоћију рода мога изидах многачасну гробницу и поставих си камн на гробници мојој и уготових си вични дом за живота својега, ако хоће г(оспод) б(о)г, себи и другу мојему. Мољу братију и стрине и невисте приступите и жалите ме и не попирајте ме ногама, јере ћете бити ви, каков јесм ја, а ја нећу бити какови јесте ви. Писа васе ово Кукуламовић“, (нађен код старог села близу Јајца).

„А сије лежи похвалнима јунак Радиња и сије усејече син му Вукосав“ (нађен на крсту, високом 3-40 метара близу Љубиња).

„Ва име оца и сина и светог духа амин. Се лежи кнез Батић на својој земљи на племенитој, милостију божијом и славнога господина краља Твртка кнез босански. На Високом се поболех, на Дубокоме ме дан дође (смрт снађе). Си билиг постави госпоја Вукава с мојими добрими (родбина или поданици?); живу ми вјерно служаше и мртву ми послужи“ (нађен код села Копонића).

„А се лежи Браја Тврдојевић на земљи туждој, а постави на њем камен Прехтен Радосалић, пасторак му и Озрко, син му. Добро живе и умре. А се писа Драгоје Ђак“ (нађен код Засека).

„А се лежи Стишко Радосалић. Боже, давно ти сам легао и веље ти ми је лежати“ (нађен у Премилловом пољу).

* * *

Многи и наши и туђи научници писали су о стећцима.

Сви се слажу у томе, да су то споменици Срба у Босни, чему је најпростији доказ језик и ћириловско писмо.

Но како наши противници, особито у последње време, на силу одвајају босанске Србе од Срба у осталим земљама, да би могли комадање српских земаља олакше извршити, то су узели на око веру, да њоме одвоје, што је по језику и по старинским обичајима једно; с тога су сви огледали, да докажу, е су стећци богумилски споменици, само да не признаду, е су то православни споменици, јер они у својој себичној намери само оно дају Српству, што је православно, а што није православно, то је пре ма чије, него српско.

Да се задржимо код тога питања: да ли су стећци богумилски или православни споменици?

На то, да би стећци могли бити католички споменици, не треба трошити речи, јер се зна, да у доба, из којег су најстарији стећци, није никако било Католика у Босни, а што их је било у доцније време, из којег је такође остало стећака, све је то било тако сиромашно, да није могло поднети великога трошка око постављања стећака, и не узимајући у рачун, да братри Католицима не би допустили писати натписе на стећцима народним писмом и језиком.

Да се вратимо питању: јесу ли стећци богумилски или православни споменици?

Скоро сви туђи научници слажу се у томе, да су стећци богумилски споменици, а наши не пристају уз то мишљење, већ неки доказују, да су то православни

споменици, а неки, којима ни једно ни друго мишљење није доста јасно доказано, не пристају ни уз једно.

Ја ћу огледати, да неколиким својим мислима помогнем спремнијим људма, да докажу, е су ово споменици Православних, и ако ма и толико успем, да нашим старинарима само скренем пажњу на где што, што су они случајно превидели, држаћу, да сам доста успео.

Од куд у туђих научника мишљење, да су стећци богумилски? Главни разлог томе лежи у оној до сада у толико прилика доказаној намери српских непријатеља: да српски елемент у Босни ма и богумилством умање, кад га већ не могу прибројити Хрватима. Томе је потврда то, што прво хрватски па онда тако рећи из реда аустријски научници хватају се за најсићушије знаке на стећцима, не би ли стећке освојили за богумилство. У данашње време није ретка појава, да се и наука стави на службу политичкоме смеру; аустријски научници измирили су се с мишљу, да Аустрија присвоји Босну те аустријским државницима иду на руку својим знањем, доказујући, да народ у Босни није једно; тај пак доказ моћно је средство аустријским политичарима, којим хоће да постигну потпуно присвајање Босне у наше дане, кад се у целој Јевропи склапају државе по начелу народности, а по томе начелу Србија би постала велика и опасна бар Аустрији, ако не још коме.

Ето првога разлога, због чега су стећци богумилски споменици по мишљењу туђих научника. Може бити когод ће предње мисли назвати шовинизмом; с тога напомињем, да због нашег нешовинизма, због наше широкогрудости Бугари од нас полако почеше отимати Македонију, Хрвати отеше неколике крајеве у Босни и Далмацији, а тек, кад Бугари почеше тражити источне крајеве данашње Србије, буди се у нама успавани

патриотизам. Друкчије бисмо етајали данас, да смо од вајкада имали мало више повинизма, а мање немара.

Да видимо оне научничке разлоге, због којих су стећци богумилски споменици.

Први је разлог, што на стећцима нема знака крета — тај се знак налази врло ретко.

У почетку Хришћанства знак се крета није писао и резао на надгробним споменицима ни у других народа па ни у православних Босанаца те с тога најстарији стећци имају само разне шаре, које су јамачно примљене преко Далмације из Млетака. Стећака има из доба, кад је почело јачање Босне, а тада је у Босни била државна вера православна; богумилство се потајно и одржавало и потајно ширило; Богумили су били гоњени и сатирани (зна се на пр. шта с њима учини Стеван Немања) па зар су могли и смели јавно себи дизати овако колосалне споменике у доба, кад би баш тим споменицима као обележјем своје вере изазивали против себе своје моћне православне противнике? Уз то се зна, да су Богумили избегавали сваку веровну параду и да нису ништа давали на оно, што је земно — њима дакле ни вера није допуштала, да у својој скромности себи граде тако скупе и трајне споменике; Богумили дакле у опште нису могли градити стећака.

У доба, из којег су старији стећци, падају они силни ратови, што их угарски краљеви воде против Босне, да је по жељи римских папа католичке, и у тим ратовима често Угри успевају те најжешће гоне „невернике и отпаднике“ — као што Босанце називљу — у Босни. Из имена „неверници и отпадници“ такође закључују научници, да се ту мисле Богумили. То је погрешно, јер се зна, да католичка црква и данас сма-

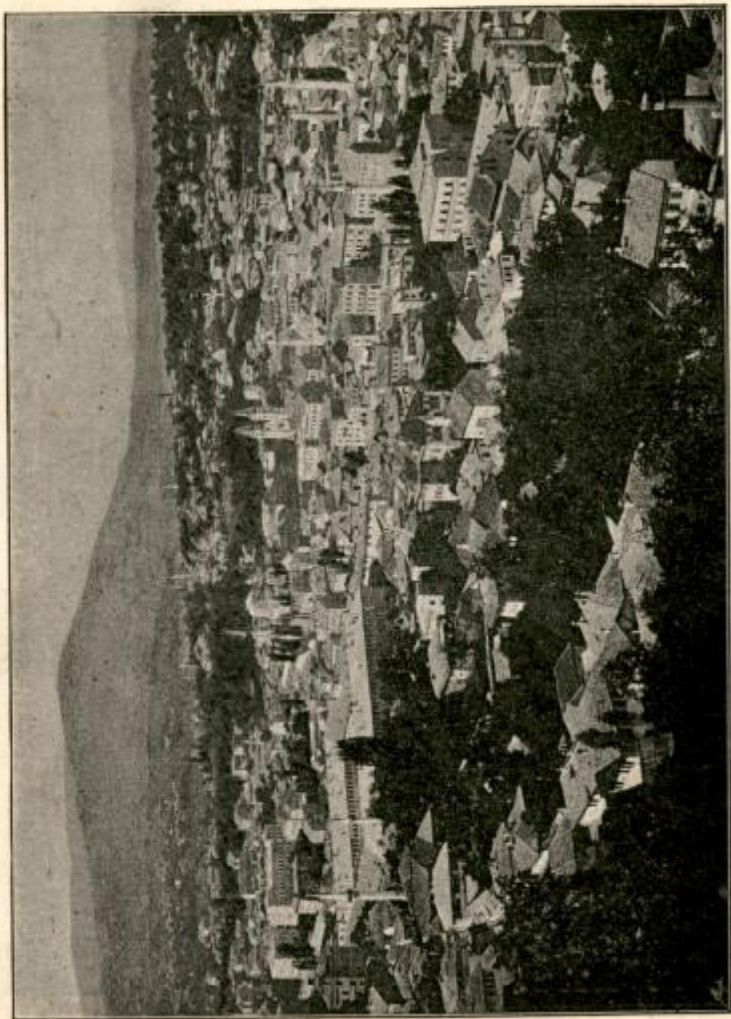
тра Православне као невернике и правилно је мишљење, да су и у оно доба бојеве били с Угрима Православни нарочито и с тога, што Богумилима ни вера не допушта да ратују. С тога Православни у Босни, због страшнога гоњења од стране угарских краљева нису у то време смели метати знака крета на своје надгробне споменике, већ само српским натписом бележе, чији је споменик; отуда су многи стећци из тога доба без знака крета.

У доба, кад су и Православни по угледу на остале Хришћане, метали крст на своје надгробне споменике, морало је бити и у Босни много таквих споменика; особито је много кретова морало бити у доба, кад су Турци на Босну навалили, јер је познато, да су тада Богумили у Босни били врло слаби, те стећци из тога доба не могу бити богумилски и кад би се узело, да су их Богумили у опште градили. Питање је: шта је са кретатим стећцима из најстаријег доба и из доба турске најезде? Мухамедовски фанатизам, који је познат и из најновијег времена нарочито у Босни, морао је куд и камо јачи бити у прво време турског продирања у Босну. Освојачи Турци и доцнији Потурчењаци нису штедели ни великолепних цркава и манастира, а да штеде стећке са мрским им знаком крета. Без поговора је мухамедовски варваризам уништио небројене стећке са знаком крета, а поштедео је оне, на којима из којих било разлога не беше тога знака. Из овога се може извести, да Православни и за прво време турског господства нису метали на стећке знак крета, да би им кости биле мирне.

Други је разлог присталицама мишљења, да су стећци богумилски споменици, ово: на врло многим стећцима натписи не помињу ништа о вери и Богу, што је осо-

тако колосалне и скупоцене — донашани су из далеких предела, израда је била врло скупа — нису могли сиромашни градити, те су сви стеџи споменици богаташа и племића, дакле Православних.

По свему овоме држим, да је правичан и основан закључак, да су стеџи споменици православног становништва у Босни.

САРАЈЕВО.

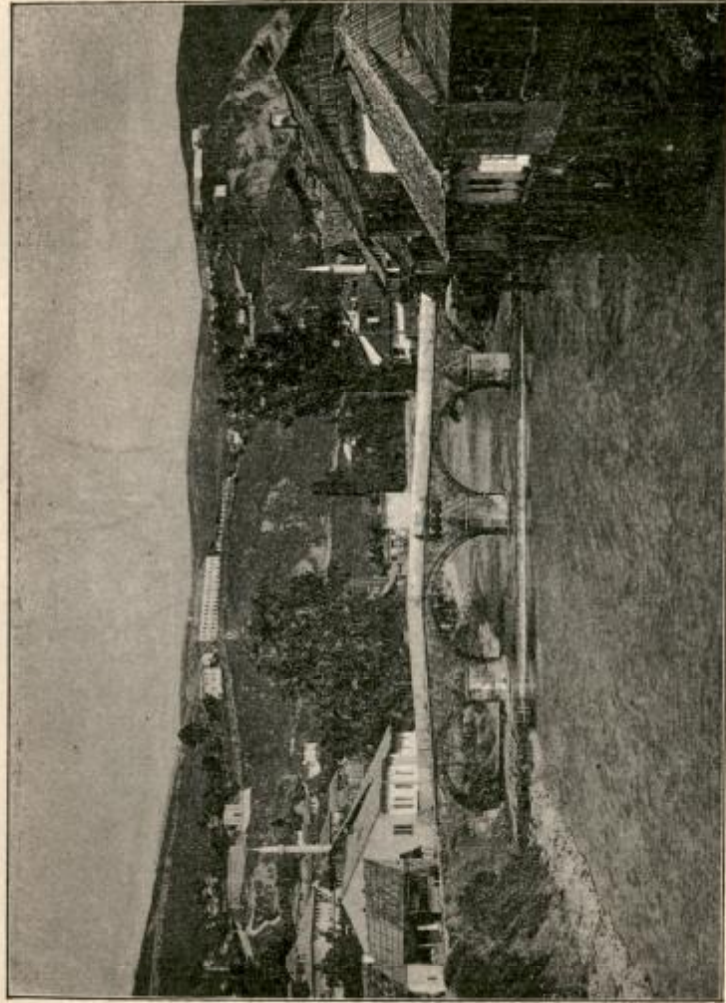
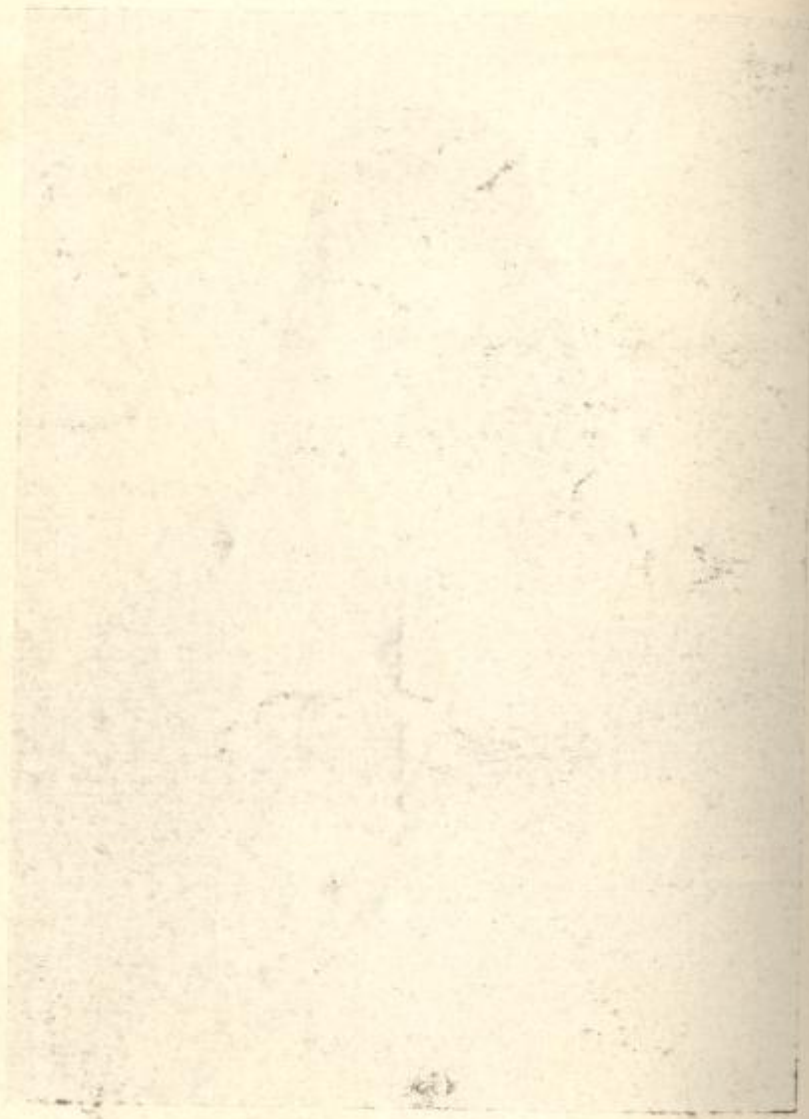
НОВА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА.

ГУВЕРНЕРОВ (ПРЕЂЕ ВАЛИЈИН) КОНАК.

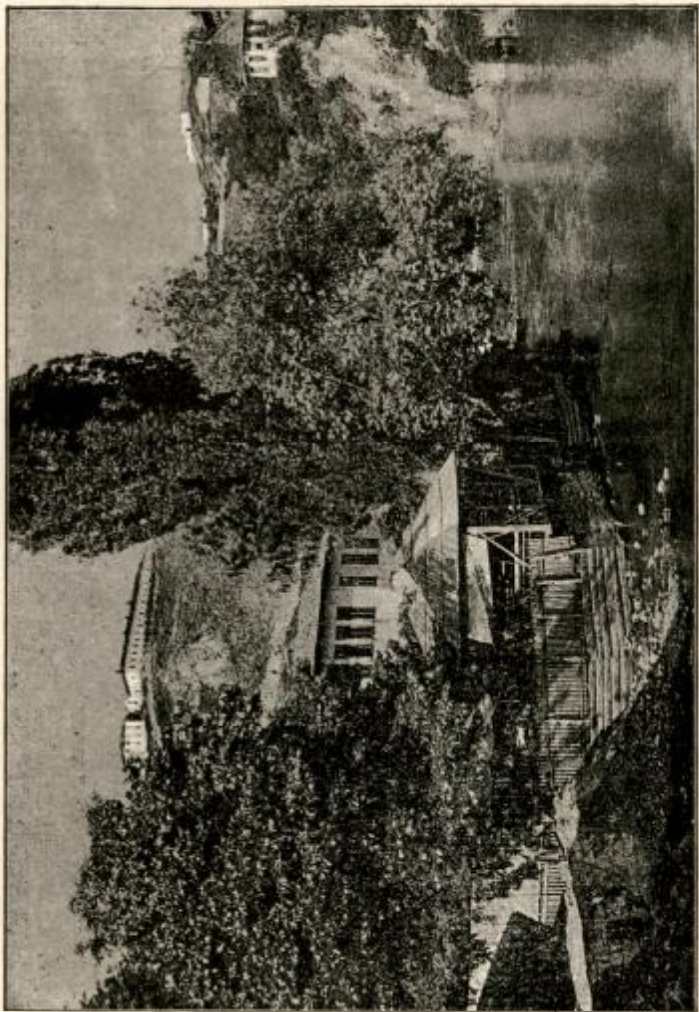
МИТРОПОЛИТЪ. НИКОЛАЈЕВИЧЪ.

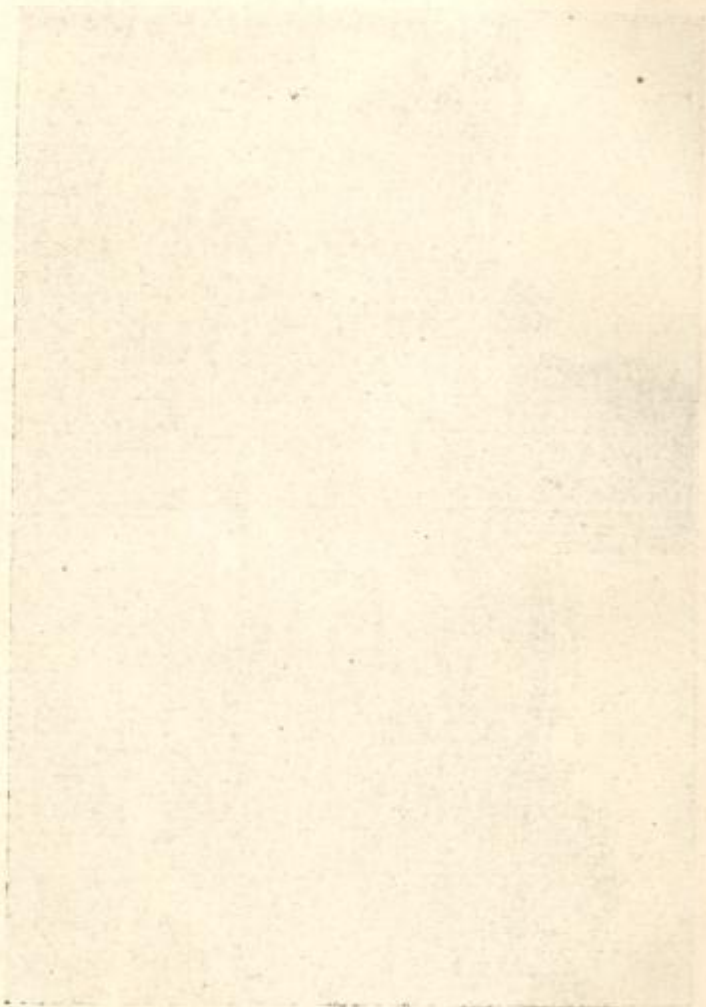
ЦАРЕВА ЂУПРИЈА И ЦАМИЈА; СТАРА ТВРЂАВА СА ЖУТОМ БАСТИОНОМ; НОВА ТВРЂАВА.

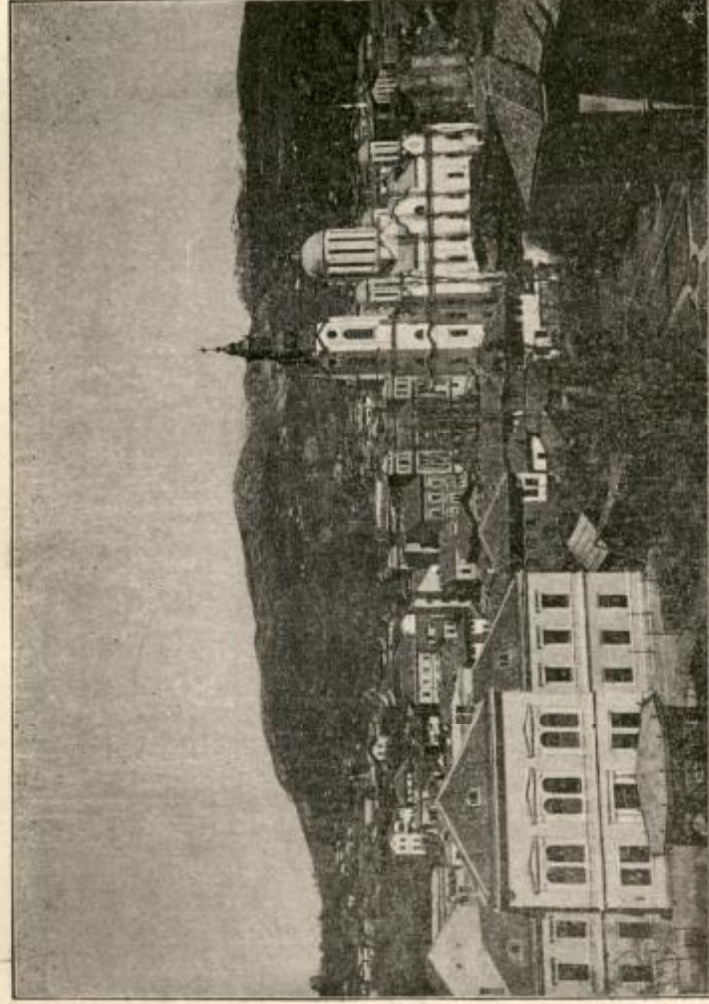
МИС ИРБИЈЕВА.

БЕМБАША И ТВРЪБАВА (БАСТИОНА).

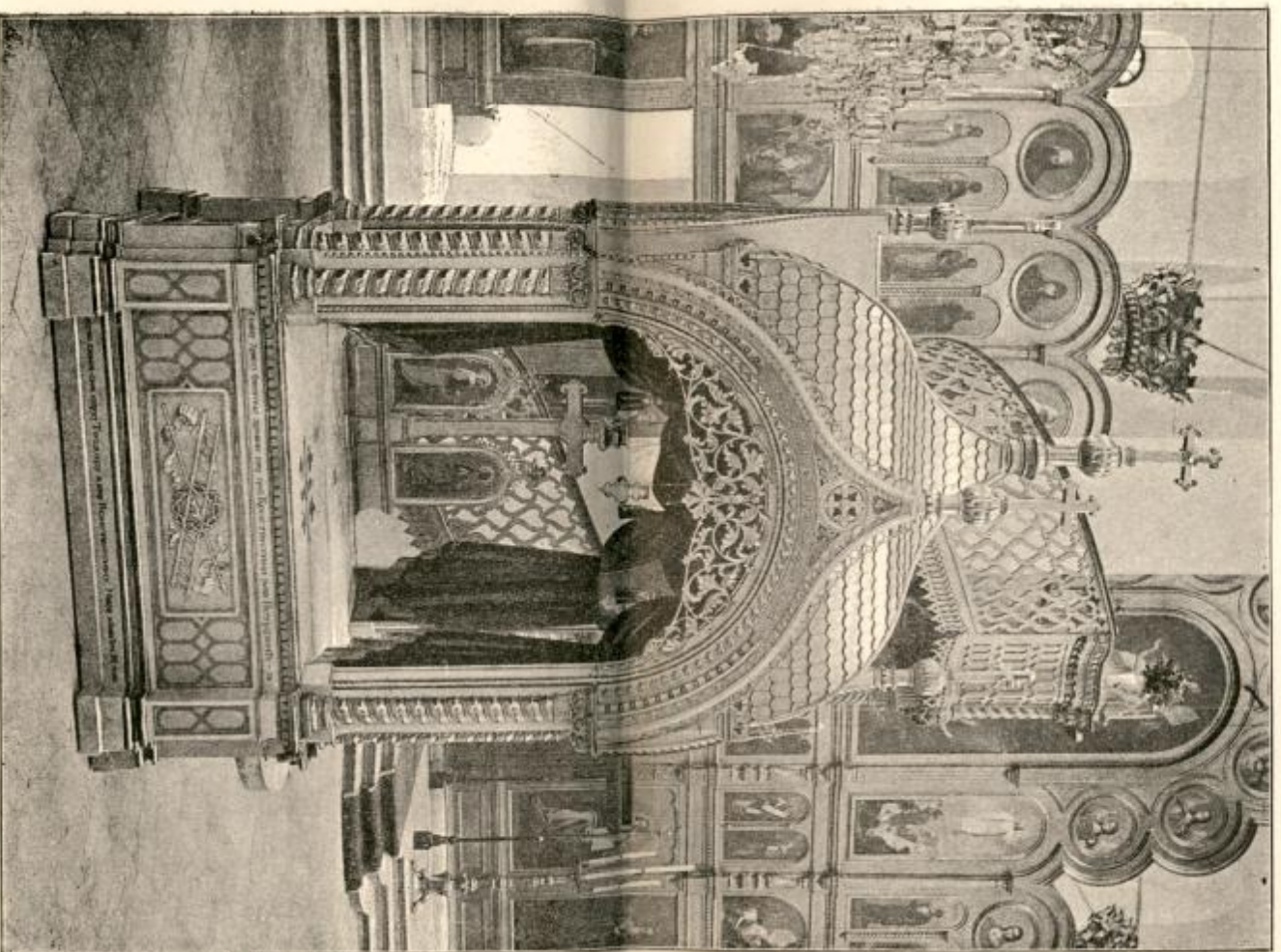
ПОСЛЕ ИФТАРА.

ОФИЦИРСКА КАСИНА И НОВА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА.

ЛАТИНСКА ЋУПРИЈА И АПЕЛОВ МЕЈ.

ХРИСТОВ ГРОБ И ИКОНОСТАС У НОВОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ.

БАКРАЧАРСКА РАДИОНИЦА.